

ƏLLAMƏ MÜHƏMMƏDHÜSEYN FƏZLULLAH

TƏZAHÜR GÖRÜNTÜSÜ

Livan hadisələri zamanı, bəlkə də, ondan da əvvəl Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah diqqəti cəlb edəcək dünyəvi bir şəxsiyyət kimi, eləcə də gündəlik fəaliyyəti və Quran dəyərləri ilə İncil dəyərlərini sübut etmək üçün islami hərəkatlıkdən və tərəqqidən bəhs edən müxtəlif əsərləri ilə səs salacaq bir insan kimi parlamişdır.

Publisist, izləyici və oxucu üçün Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah Məvəhibin fikirləri ilə fərqlənir. Onlardan ən əsası bunlardır: Livan, ərəb və dünya hadisələrinin qiraətindəki görüntü; müxtəlif Livan tayfaları arasında dostluq davranışının vacibliyi; daxili vətəndaş müharibəsinin pislənməsi, bütün livanlıların ilahi ədalət məhkəməsi qarşısında bərabər hesab edilməsi, İsrail və dünya istismarının xeyrinə işləyən Livan atəşinin söndürülməsində Suriya ərəb roluna müsbət baxış.

Şair böyük Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah haqqında doğru demişdir:

**“Onda “yox” yox idi, yalnız təşəhhüdündə vardı
Təşəhhüd olmasaydı, “yox”u da “var” olardı!”**

Hərəkatlarında sakit, şərhlərində israfçı, elmi xülasələrində ciddi, bütün dini cərəyanlara açıq baxışlıdır. Onun nəzərində kilsə ilə məscid mehrabı arasındakı fərq çox cüzidir. Peyğəmbər (s) da buyurmuşdur: **“İmran qızı Məryəm və Xuvəylid qızı Xədicə hər iki dünyanın ən fəzilətli qadınlarıdır”**.

Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah milli əsasda şiə siyasi inkişafının şəffaflığı üzərində işləyir. Buna görə də o, Hüseyin inqilabında Kufəlilərin onu köməksiz buraxdıqları məqamın, eləcə də “Siffin” hadisəsinin təkrarlanmasını istəmir, əksinə bütün səmavi dinlərə, xüsusən Məsihin dininə ehtiram edəcək əzmkar islami inkişaf istəyir. Bu hərəkat Məsihin “Gedin, mənim adımdan millətləri müjdələyin” dediyi ən böyük missiyasına və “Ərəbin əcəm üzərində üstünlüyü yalnız təqva ilə ola bilər” ifadəsini önə çəkən Mühəmməd peyğəmbərin dininə ehtiram etməlidir. Məhz bu rəhbər davranışı Livanın xilas yoludur.

Bu gün Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah Livan dağının başında xristianlarla müsəlmanların müştərək vətəni içərisində ülfətə, əmin-amanlığa, barışa, qarşılıqlı sevgi və anlayışa çağırır. Bundan başqa, Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah İslamdakı ən saf dəyərləri, ruhaniyyəti, şanlı tarixiyyəti önə çəkən rəhbərliyi və mənəvi nümunəviliyi ilə fərqlənir.

Bunlar səni ruhani alim, xoş məqamlı müctəhid, incə ruhlu şair və bəlağətli natiq olan Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullahla bağlayan bəzi məqamlardır.

Son illərdə Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah yüksək dini düşüncə məqamına yüksəlir ki, sən özünü xristianla müsəlman arasında fərq qoymayan, insanın səadətindən savayı qeyrisi olmayan bir abid qarşısında hiss edəsən.

Bu kimi insanların yer üzərində səltənəti, səmada Cənnətləri vardır. Buna görə də müsahibəmiz baş tutdu.

MÜQƏDDİMƏ

ƏBATİ BULİS NUMANIN QƏLƏMİ İLƏ

Ateist fikirli insanlar yer üzərində artmışdı. İnsan tutqun səhrada öz ehtiraslarının dalınca gedirdi. Bu zaman Məsih gəldi, hidayətə çağırırdı. İnsanları xilas etmək üçün “Gedin, mənim adımdan bütün xalqa təbliğ edin”, – deyərək onları doğru yola dəvət etdi.

Xristianlığın yer üzərinə parlamaşı ən ümumi, ən əhatəli və ən dərin inqilab idi ki, insanları başqasına sevgiyə, insan nəfsinin cilalanmasına, sıçrayışlarının qarşısının alınmasına, ehtirasları boğmağa, insanlar arasında bərabərliyi bərqərar etməyə, Allah kəlməsini ucaltmağa çağırırdı.

Məsih günahsız olaraq çarmıxa çəkildi ki, xristianlıq bütün qaranlıqlar və zülmələr qarşısında haqq və ədalətin ən güclü səsinə çevrilsin. Odur ki, Rum imperiyası bir damla qan axıdılmadan süqut etdi. Digər büt-pərəstliklər aradan qalxdı. Bu günümüzə qədər də müasir büt-pərəstliklərin düşürülməsinə, müxtəlif xalqların ruh və haqla qardaşlığına, nifrətin aradan qaldırılmasına, insanlar arasında qarşılıqlı sevgiyə dəvət edir. O, bu zaman “Hökmdara məxsus olanı hökmdara, Allaha məxsus olanı Allaha ver”, yaxud “Allaha ən yaxınınız ən təqvalınızdır” devizini əldə rəhbər tutmuşdur. Biz Livan xristianları və məşriqlilər olaraq qollarımızı daim mədəniyyətlərin, xüsusən də Allah kəlamının mücəssəməsi olaraq xristian-İslam mədəniyyətinin dialoquna açıq

saxlamışdıq. Çox güman ki, xristianlıqla İslamı yaxınlaşdıran cəhətlər onları ayıracaq cəhətlərdən daha çoxdur. Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah bunu gözəl bilir. Xaliqə iman, mütərəqqi insani dəyərlər və təmiz Livan vətənpərvər ruhu kimi müxtəlif məqamlar bizi birləşdirir. Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah güclü siyasi uzaqgörənliyi, dərin ensiklopedik idrakı, bütün dinlərə və cərəyanlara açıq baxışı ilə fərqlənir.

Biz xristian və İslam olaraq ateist, alınma və Livan-məşriq ənənələrinin pozulmuş ideologiyalarını yandırmazsa, Livan varlığı üçün Allah kəlamından və ruhun ilhamverici vəhyindən yapışmalıyıq. Kilsə xaçından məscid mehrabınadək uzanan bu saf ilahi itaət Livanda insanı xilas etməlidir. İmandan yapışmadıqca bizə yüksəliş yoxdur. Güman edirəm ki, xristianlıqda xilas əqidəsi kimi, İslamda isə hidayət missiyası kimi tanınmış iman ehtiyatı bizə vahid Allahın və insani dəyərlərin təbliği missiyasını davam etdirmək imkanı verəcəkdir.

Son olaraq İslam və xristianlıq arasındakı fərqlər Livan ərazisində vahid vətəndə bu iki əqidə arasında əməkdaşlığa, sevgiyə və qardaşlığa mane olmur.

Bizə yaraşanı isə budur ki, bir-birimizdən uzaqlaşmaq, bir-birimizlə çəkişmək əvəzinə çiyin-çiyinə verərək bir-birimizə həyan olaq. İslam “son din” olaraq nazil olubsa da **“Dində məcburiyyət yoxdur”** kəlamına dəvət edir. Xristianlıq da öz növbəsində sülh missiyasıdır, cahillik və təkəbbürlük etməyimiz yol verilməzdir. Tarixən bədbəxtlikdən savayı bir səmər gətirməmiş ibrətlərimiz var. Buna görə hesab edirəm ki, bizim üçün ən yaxşısı xristian və müsəlmanlar olaraq dini soyuqqanlılıqdan uzaq qardaşlıq yolunu tutmaqdır.

Burada işarə etməliyəm ki, Vaddah Yusif əl-Hulv hər oxucu və mütaliəçi üçün sevimli adlandıdır. O, öz yazılarında Allaha və vətənə eşqi ilə tanınan haqq-ədalət tərəfdarları olan mütəfəkkirlərdəndir. Ümid edirik ki, onun İsmayıl Fəqihlə söhbətləri müxtəlif dini düşüncə sahibləri arasında diqqəti cəlb edəcəkdir.

**Müqəddəs Ruh Universitetinin
Teologiya və Tarix professoru
əl-Əbati Bulis Numan**

İLK UŞAQLIQ ÇAĞI

– Gəl uşaqlıqdan başlayaq, bütün xırdaşlıqları ilə: doğulduğun və divarları arasında böyüdüyün evin, bütün ziddiyyətləri ilə yaşadığın kəndin, geniş aparıcı cəmiyyətin yaratdığı şəraitin, bunlarda yaşadığın problemlər və onların səndə buraxdığı izlər hansılardır?

– Evdən başlayaq. Gündəlik və mədəni həyatında dini hökmləri yaşayan dindar bir evdə dünyaya gəlmişəm. Bu mühit əvvəlcə Məkkədə, sonra isə Livanda uzun yaşayış yolu keçmiş dini ailədən qaynaqlanır. Atam Nəcəfdə oxuyurdu. Elmi araşdırmalarına bağlanaraq məhdud dairədə geniş ictimai əlaqələrdən uzaq elm adamı olmuşdur. Anam bisavad, sadə bir qadın idi. O, cənub ailəsindən idi. Gəncliyini yaşamamış, ölkəsində savad almamış ərə getmişdi. Uşaqlığım adı şəraitdə keçmişdir. Ailədə ilk oğlan uşağı olmuşam. Maddi cəhətdən yoxsul olmuşuq. Başqalarının zövq aldığı adı həyat şəraitindən zövq ala bilməmişik. Bu kəsib həyatı təbii şəkildə yaşamışdıq, çünki bizi əhatə edən mühit kəsib mühacir tələbələrin yaşadığı bir mühit idi. Bu erkən uşaqlıq çağını imam Əlinin məqamına görə, yaxud dini elmi dərs almaq üçün müxtəlif millətlərin axışdığı qədim şəhər Nəcəfi-Əsrəfdə yaşamışam. Erkən uşaqlıq çağında əhəmiyyətli nəşə olmamışdır. Nəcəf səhra ağuşunda yaşayır. Qum üzərindəki açıq ovalıqlarından kiçik bir çay axırdı. Ətrafında süni suvarma ilə salınmış bağlar var idi. “əl-Cədval” adlı məntəqədə tələbələr üçün park salınmışdı. Tətillərdə burada, adətən həftənin 4-cü, 5-ci günləri olurdu – ailələri və dostları ilə bu parkda gəzintiyə çıxardılar.

Mən də ailəmlə bu parka tez-tez gəzintiyə çıxdığım üçün gözlərimi yaşıllıq içərisində açmışam. Nəcəfdən 10 km uzaqlıqda yerləşən Kufəyə getdiyimiz zaman da yaşıllıq bizi müşayiət edirdi. Fərat çayı oradan axırdı. Ətrafında bağlar var idi. Böyük tarixi məscid də orada idi. Görünür, bu mənzərələr məndə xoş təəssüratlar yaratmışdır. Uşaqlığım bu erkən çağında az qala savadsız olacaq bir şeyxin yanında mollaxanaya dərs öyrənməyə gəldim. Azacıq yazmaq, oxumaq bilirdi. O zamanlar camaat məktəbə alışıramışdı, çünki dini görüşlərdə məktəb qərb yönli hesab edilirdi. Buna görə də məktəbə getmək xoş qarşılanmırdı. Baxmayaraq ki, buna dırnaq arası baxanlar bu sahədə düzgün məntiq yürütmürdülər. Bir müddət bu şeyxin yanında dərs aldım. Lövhe üzərində dərs öyrənirdik. Qədim əzbərçilik üslubu ilə oxuyurduq. Təربiyələndirici cəza üsulu isə «falaqqa» üsulu idi. Asi tələbənin ayaqları falaqqaya salınır, şallaqla vurulurdu. Bu şeyxin yanında çox qalmadım. İmam Əli (ə)-in ziyarətگاهی yerləşən məntəqədə başqa bir şeyxin yanına getdim. Ora “Qurəfus-Səhn adlandırdı. Adımı xatırladığım Musa adlı bu şeyx əvvəlkindən daha nizamlı və xoşrəftar idi. Xatırlamıram, bəlkə

də, daha mədəni idi. Quranı oxumaq mərhələsini bitirib, yazıb-oxumağı və sadə hesab qaydalarını öyrənmişdik. Burada yüksək təbəqənin və Nəcəfdə seçilən şəxslərin uşaqlarının oxuduğu mühitə düşdüyümüz üçün müəyyən bilik əldə edə bilmişdim. Biz görürdük ki, şeyx yuxarı təbəqənin övladlarına yaxınlıq edir, aşağı təbəqənin övladlarına ögeylik göstərirdi. Bəlkə də, onlardan daha çox qazanc alırdı, ya da öz ehtiyaclarını həll etmək istəyirdi.

Bu şeyxin məktəbindən çıxdıq. Orada “Nəşr Cəmiyyəti”nin dini heyəti tərəfindən yaradılmış bir məktəb var idi. Cəmiyyət ziyalı alimlər tərəfindən keçmişlə indi arasında körpü salmaq üçün təsis edilmişdi. Mən o məktəbin ancaq 3-cü sinfində oxuya biləcək səviyyədə idim. Mənim biliyim yalnız buna imkan verirdi. Yadımdadır, yaxşı tələbə idim, 4-cü sinfi qazandım. Bu məktəbdən çıxmağımın səbəbini isə xatırlamıram.

İKİNCİ UŞAQLIQ ÇAĞI

– O vaxt neçə yaşın var idi?

– 11 yaşım var idi. O zaman daxilimdə bir narahatlıq hiss edirdim. Bu, elm açlığı idi. O vaxt ilk qrammatika kitabı olan “Qatrun-Nədə” kitabını öyrənirdim. Xatırlayıram ki, bəzi istilahları 11 yaşlı uşaq başa düşə bilməzdi, lakin mən onu yaxşı mənimsəyirdim. Həmin vaxt mədəniyyət açlığı hiss edirdim. Misir məcmuələrini və İrakda çıxan məcmuələri mütaliə edirdim.

DAHA GENİŞ MƏDƏNİYYƏTƏ DAXİL OLMAQ VƏ İLK YAZIYA SƏY GÖSTƏRMƏK

– Bu neçənci ildə olmuşdur?

– 47 və ya 48-ci il idi. O vaxt yaşıma uyğun olmayan daha böyük məqalələr mütaliə edirdim. Əhməd Həsən Zəyyatın nəşr etdirdiyi “ər-Risalə” məcmuəsini oxuyurdum. Onu oxumaqdan zövq alırdım. “əs-Səqafə” jurnalını da oxuyurdum. Misirdə nəşr olunurdu. Həmyaşdılarımdan daha geniş mühit yaşayırdım. Bu qıraqlar, bəlkə də, nizamsız və ya proqramsız idi. Lakin daxilimdə başqa aləm yaradırdı. Bu hissələri və duyğuları içimdə gizlədirdim. Heç bir poetik savadım olmadığı bir vaxtda şeir yazmağa başladım. Yadımdadır, 1947-ci il Fələstinin süqutu ili idi. Qəsidə yazdım, lakin ondan iki beyt xatırlayıram:

Fələstində alınmış haqqımızı

Az da olsa, müdafiə edin

Xatırlayın əcnəbini qovan

Böyük Səlahın dövrün.

Bu, Fələstinin süqutu ilə başa çatmış Birinci Fələstin müharibəsi zamanı nəzmə alınmışdır. Habelə o vaxt, bəlkə, bir az da əvvəl 10 yaşında ikən yazdığım misraları da xatırlayıram:

Kim şeir yazmaqla fəxr edirsə,

Fəxrini yüksəklikləri fəth etməkdir

Asilərə asiliklə fəxr edən deyiləm,

Yüksəkliklər üçün ağlayan da deyiləm.

Yüksəklikləri fəth etməkdə aciz olsam da,

Qayıdıb karvan aparın deyiləm

Yaxşılardan yolun gedib geyinərəm.

Hər vəchlə yüksəklik paltarın

Çalışaram yüksəklikdə yaşayım.

Yüksəklik isə asan əldə edilən deyil.

O zaman publisist olmaq həyəcanını yaşayırdım. Qohumlarım və dostlarımla, xüsusən də xalam oğlu mərhum Seyid Mehdi əl-Həkimlə əməkdaşlıq etdim. O, Seyid Möhsün əl-Həkimin oğlu idi. Möhsün əl-Həkimin Sudandakı İrak rejimi xaincəsinə öldürmüşdü, çünki o, İrak müxalifətindən idi. Onun parlaq zəkası və məntiqi addımları yaşadığımız mühitlə ayaqlaşırırdı. O vaxtlar “Ədəb” adlı məcmuə buraxdıq. Orada iki mövzu yazmışdım. Bəzi şəxslərin də yazıları ilə məcmuədə iştirakını istəmişdik. Hər yeni abunəçiyə yeni nüsxə yazmağa çalışırırdıq. Mərhum Seyid Mehdiyə çox yaxşı qələmi var idi. Bu məcmuənin 1949-50-ci illərdə 5 sayını buraxdıq. O vaxt ədəbi güşə elmi və dini güşələrlə bərabər inkişaf etdirilirdi. Nəcəfin o zamankı ciddi dini atmosferi asan bir mühitə tutqun şəkildə yerləşməyə başlamışdır.

KASIBLIQDAN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN UŞAQLIQ

Yaşadığım yer kənd deyildi. Nəcəf şəhərində yaşamışdım. Lakin onun bəzi yerlərində kənd mühiti var idi. Bağlı cəmiyyət ilə yanaşı qandallara üsyan edən yeni nəslin yaratdığı açıq cəmiyyət də nəzəri cəlb edirdi. Biz Nəcəfdə şair Mühəmməd Mehdi Cəvahirini, Əli Şərqini və Mahmud Həbubini oxuyurduq. O vaxt “Nəşr Klubu” cəmiyyəti ilə yanaşı “Ədəbi Rabitə” cəmiyyəti də fəaliyyət göstərirdi. Beləcə yeni mütərəqqi cəmiyyətə açılırdıq. Buna Nəcəfin elmi hovzəsinə daxil olan cəmiyyətin bir qismi xoş baxırdı. Bəziləri isə onu sapqınlıqda ittiham edirdi. O zamankı şəraitdə yaşadığımız reallıq, cəmiyyət və buxovlarla tam alışa bilmədiyimiz yenilik arasında çətinlik çəkirdik, çünki cəmiyyətə hakimlik etməyə kömək edəcək imkanlarımız yox idi. Bu səbəbdən həmin dövrü sıxıntılı uşaqlıq, yaxud maddi cəhətdən yoxsul uşaqlıq hesab edə bilərəm. İcimdə bir boşluq var ki, hələ də onun acılığını çəkirəm. Bu da ondan ibarətdir ki, uşaqlar kimi uşaqlıq etməmişdim. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, tabe olduğumuz tərbiyə uşaq ikən ağıllı olmağa, oturuşa-duruşa fikir verməyə vadar edirdi. Bəlkə də, hesab edirdik ki, oyun insan əxlaqını süstləşdirir. Buna görə uşaqlıq oyunlarından zövq ala bilməmişdim. Deyə bilərəm ki, uşaqlığım vaxtından qabaq mədəni uşaqlıq olmuşdur. Çoxlu tərcümələr oxuyurdum. Əhməd Həsən Zəyyatın tərcümə etdiyi “Lamartin”ın şeirlərini və Anatoli Fransı oxuyurdum. Habelə üslubuma dərindən təsir etmiş, indi də təsiri altından çıxma bilmədiyim Taha Hüseynin ədəbiyyatını oxuyurdum.

Bu konkret azad uşaqlıq olmamış, uşaqların yaşadığından fərqli olan qapalı uşaqlıq olmuşdur.

Bu ərəfədə bir sıra təsirlərə məruz qalmışam. Bu təsirlərin məndə cizgiləri qalmışdır. Bunlardan biri ondan ibarətdir ki, bu dini mühitin bədbin matəm həyatını yaşamışım. Aşura zamanı səs-küylü, üzüntülü və göz yaşlarının axdığı səhnəni yaşayırsan. O zaman aşura mərasimlərində bir neçə məşəl birləşdiyi 7 metr uzunluğunda olan məşəl gəzdirən şəxs zəncir vurub qılıncla baş yaranların və sinə vuranların ətrafında dövr edirdi. Bu halı Peyğəmbərin və İmamların vəfatının ildönümü mərasimlərində də yaşayırdıq. İrak ətrafından Nəcəfə kütlələr axır, yürüşlər edirdilər. Sinə vuran insanların yürüşləri cəmiyyətdə öz izini qoyurdu. Ola bilsin bunlar bəzən dövlətə, bəzən də müxalifətə xidmət etmişdir. Bu hüzn, ağlamaq və qışqırıqlar ətrafda yaşayan insanlarda öz qara təsirlərini qoyurdu.

DİNİ MƏRASİMLƏRDƏ İŞTİRAK

– **Bu sinə vurmalarda iştirak etmişəmmi?**

– Bəzilərimdə iştirak edirdim, lakin geniş şəkildə yox. Həmin ərəfədə yaşadığım mühitin uyğunsuzluğunu hiss edirdim. Bunların mənasını və faydasını başa düşə bilmirdim. Bu adətləri müzakirə edərkən bəzi adamlarla təhlükəli müzakirələrə girişmiş olurduq. Müzakirələrdən uzaq durduqda isə dində boşluqlar buraxmaqda ittiham olunmaqdan qorxurduq.

Bu şərait şəxsi cizgilərimə təsir etmişdi. Habelə biz həmin mərhələdə siyasi arenaya daxil olmağa başlayırdıq. O zaman dövlət Nuri Səidin rəhbərlik etdiyi kral hakimiyyətindən ibarət idi. Biz uşaq ikən nümayişlər vaxtı problemlə üzləşirdik. Bu nümayişlərdə vətənpərvərlər, kommunistlər və millətçilər iştirak edirdilər. Bəzi hallarda hökumət nümayişçilərə atəş açırdı. Camaat böyük alimlərin yanına gəlib, onlardan hökumətə təsir etmələrini istəyirdilər. O vaxt dövlətdə sözü keçənlərdən biri şeyx Mühəmmədhüseyn Kaşiful-Qita idi. O böyük alim və ədiblərdən idi. Camaat onun yanına gəlib, dövlətdən təzyiqli azaltmağı tələb etməsini istəyirdilər. Bu ərəfədə tutqun bir ab-hava yaşayırdıq.

ƏLLAMƏ, AİLƏ VƏ ƏMMAMƏ

– **Ailəniz böyükdürmü?**

– Bəli. Mənim kişilərdən ibarət böyük ailəm var.

– **Ailənizin, yəni qardaşların sayı neçədir?**

– On nəfər.

– **İlk dəfə nəyə meyil etdiyinizi oxucuya çatdırmaq istəyirik. İlk uşaqlıq vaxtı dinə meyil etmişinizmi?**

– Daxilimdə dərin meyillərin olub-olmadığını bilmirəm. Lakin mən dini mühiti təqlidi şəkildə yaşayırdım. Evdən, ailədən və cəmiyyətdən gələn təsirlər. Bu yola bağlılıq hiss edirdim. Deyə bilmərəm ki, bu şüurlu olmuşdur. Erkən çağında, yəni 13 yaşında olarkən əmmamə geymişəm. Bir o qədər sıxıntı çəkməmişəm, yəni özümü buxovda hiss etməmişəm, çünki cəmiyyət duyğularımızda, yaxud hisslərimizdə azadlığın bəzi tərəflərini oyadırdı. O zaman bu şəraitə uyğunlaşdığımdan elə bir problem hiss etməmişəm. Əvvəl qeyd etdiyim kimi

ədəbi sahədə olduğu qədər dini dərslərimdə də uğurlu olmuşam. 14 yaşında olarkən Nəcəfdəki mərasimlərə qoşularaq poetik çıxışlarda qəsidələr söyləmişəm.

ƏLLAMƏ VƏ ERKƏN MÜTALİƏLƏR

– **Ciddi mütalələrinizə nə zaman başlamısınız? Dindən kənar hansı ideoloji, tarixi, siyasi, eləcə də dini kitablar oxumağa başlamısınız?**

– Təbii ki, dərsimin tələb etdiyi elmi kitabları oxuyurdum. Nəcəfdəki dərslər ağır üslub idi. Tələbədən çox çalışmaq tələb edirdi. Tələbə öyrənmək istədiyi dərslərə qabaqcadan hazırlaşmalı idi. “İbn Malikin Əlfiyyəsi”nin şərhini öyrəndiyimiz zaman onu müəllim bizə keçməzdən əvvəl oxumalı idik. Müzakirə zamanı müəllimə sürpriz suallar hazırlamaq üçün həmin kitabın şərhləri ilə tanış olub başa düşməli idik. Buna görə hər hansı dialoqu və ya mübahisəni ilk dərslərimdən öyrənirdik. Müəllim dərslər deyərək onun dərslər bitirməsini gözləmədən suallar verərdik. Hətta tələbə müəllimə nəyi isə qeyd edər, səsinə belə qaldırardı. Müəllim isə bunu təbii qarşılayardı. Buna görə də öyrənəcəyimiz mövzunu dərindən araşdırırdıq, çünki Nəcəfdəki dərslər əzbərciliyə əsaslanmırdı. Burada tələbə sərbəst fikir də yürüdə bilirdi. Müəllim tələbənin yazısına və qeydinə baxmaq istədiyi üçün dərslər qələmə alardıq. Dərslər bitdikdən sonra tələbə həmkarları ilə birgə dərslər müzakirə edir və nəticədə eyni vaxtda həm tələbə, həm müəllim olub, tələbə ikən tərbiyə üslubunu öyrənirdi. Bununla yanaşı tarixi, eləcə də dini kitablar oxuyurduq. Qeyd etdiyim kimi ədəbi kitablar da oxuyurdum.

ƏDƏBİ MEYİLLƏR

– **Hansı növ kitabları oxumağa daha çox üstünlük verirdiniz?**

– Daha çox poetik ədəbi yazılara üstünlük verirdim. Həmin vaxt 15 yaşım olanda qiraətimi artırmışdım. Belə ki, Taha Hüseynin buraxdığı “Ədəbul-Katib” jurnalını, Adil Qadbanın Misirdə çap etdirdiyi “əl-Kitab” jurnalını və Alper Edipin nəşr etdirdiyi “əl-Ədib” jurnalını oxuyurdum. 50-ci illərin başlanğıcında “əl-Adab” jurnalından qidalanmağa başladım.

Dediyim kimi istər ərəb, istərsə də qeyri-ərəb olsun, povestlər oxumağa meyilli idim. Curci Zeydanın kitablarını və Misir hekayələrini oxuyurdum. Habelə Jan Jak Russonun tərcümələrini oxuyurdum. Qiraətlər nizamlı deyildi. Lakin maraq məni mədəni inkişafın müəyyən sahəsinə apardı. Hər hansı bir istiqamətdə qərəz olub qalmadım. Güman edirəm ki, bu inkişaf sonradan mənə insani inkişafımda fayda verdi. Başqa rəyləri oxumaqda çətinlik çəkmədim. Əks fikirlər mənə çətinlik yaratmırdı. İrakda kommunist cərəyanına qoşulmağımızı xatırlayıram. İrak kommunist partiyası digər partiyalardan daha fəal və canlı idi. 40-cı və 50-ci illərin sonlarında bu partiyanın hərəkətliliyi daha da artmışdı.

O zaman dialektik materializmi oxumağımızın vacib olduğunu hiss etdik. Habelə o erkən yaşda Karl Marks haqqında oxuyurduq. 1952-ci ildə Livana gələndə-Nəcəfdə dünyaya gəlmişəm-Bint Cübeylə gəldim. O, anamın diyarı idi. Sonra ata diyarım Aynataya gəldim. Kommunist və millətçi ziyalılarla görüşürdük. O zaman bilik dairəmin geniş olmadığı bir vaxtda özümü onlarla müzakirə və elmi mübahisə etməyə qadir sayırdım. Bu zaman 16 yaş yarımın içindəydim. Buna baxmayaraq müzakirə və mübahisəyə gücümün yetəcəyini hiss edirdim. Xatırlayıram ki, o vaxt buraya gələndə doktor Hüseyn Mərvə ilə görüşürdüm. Aramızda yaxınlıq var idi. Yadımdadır, bir dəfə onunla “Allah etməsin” və ya “Maşallah” sözlərində mübahisə etmişdim ki, bu Allah kimdir izn vermir və ya istəmir. Dedi: “Bu sözlər ərəb dilinin bir parçasına çevrilmişdir, onları deyəndə hərfi mənə nəzərdə tutulmur”. Bu mənim inkişafıma fayda verdi. Hər hansı bir şəxslə əlaqədə çətinlik hiss etmədim. İrakda kommunistlər, millətçilər, vətənpərvərlər və demokratlar, habelə dindarlarla əlaqəm var idi. Erkən uşaqlığımda xatırladığım bir məqam var. İctimai işi və ya rəsmi mövqeyi olmayan çox yaşlı alimlərlə oturmağa böyük həvəsim var idi. 15 yaşım olanda 90 yaşlı böyük bir alimin yanına gedib-gəlirdim, onunla oturmaqdan zövq alır, mənəvi zənginlik hiss edirdim. Xüsusən tarixə dair söhbətləri mənə zövq verirdi və mən bundan mənəvi fayda alırdım. Bəlkə də, indi mənə qəribə gəlir ki, uşaqlığın başlanğıcında bu mühitə necə uyğunlaşmışam. İndi keçmişə dönəndə hiss edirəm ki, o vaxt bütün nəsillərə nisbətə yaşımdan böyük olmuşam. Belə ki, hər hansı nəslin nümayəndəsi ilə oturub-durmaqda çətinlik çəkməmişəm. Ola bilsin ki, əyləncəli uşaqlıq yaşamamağım və ciddi olmağım bu mühiti yaratmışdır.

VALİDEYNLƏRLƏ ƏLAQƏ

– **Valideynlərlə əlaqəniz necə olmuşdur? Qarşılıqlı anlaşılmazlıq olmuşdurmu?**

– Atamı xatırladığım zaman onun tərbiyəvi şəxsiyyətinə böyük ehtiram duyuram. Bir dəfə də olsun məni vurmamış, zorla bir şey qəbul etdirməmişdir. Mən səhv edərkən gözünü ağartmaqla etirazını bildirər, bir gün, ya da iki gün səhvimi başa düşənə qədər yanıma gəlməzdi. O zaman gedib üzr istərdim və məni öpərdi. Mənimlə dostluq edərdi, hər şeydə onunla mübahisə edərdim və qəbul edərdi. Günorta və ya şam yeməyinə oturdugumuz zaman öyrəndiklərimi onunla müzakirə edərdim. Müzakirəmdən sıxılmaz və mənə kömək edərdi. Cəmiyyət içərisində verə bilmədiyim bir çox sualları ona verərdim, çünki elə suallar olurdu ki, cəmiyyətdə sənin cavabdehliyin ətrafında suallar doğurardı. Hiss edirdim ki, mən ətrafında sual işarələri uçuşan bəzi şeyləri müzakirə etməyə ehtiyac duyuram. Sadə qəlbli olduğu üçün rəhmətlik atam hər şeydə mənimlə müzakirə aparar, uşaqlığımın və gəncliyimin daha təsirli inkişafına kömək edərdi. Onun yanına gələn insanlar müqəddəslik üçün gəlirdilər, yəni Seyidliyinə görə.

İnsanların hörmət etdiyi pak ruhaniliyə malik idi. Gözəl insani sadəliyə malik idi. Belə ki, yaşca kiçiklər onunla söhbət etməkdən çəkinməz, yaş fərqi hiss etməzdilər. Hesab edirəm ki, reallıq üzərindəki inkişafım ona borcludur. Heç bir qapını üzümə bağlamamışdır. Buna görə də onunla ixtilafa vardığımı hiss etməmişəm. Hətta bəzi fikri problemlərdə ixtilafa varsaydım belə, ömrünün son günlərində müxtəlif siyasi problemlərdən danışanda məni çox gözəl başa düşərdi. Bu zaman artıq ictimai, siyasi fəaliyyətimə başlamış, cəmiyyətimizin bəzi dairələrində tənqidə məruz qalmışdım. Yaşadığım inkişaf və sivilizasiyada onun böyük təsiri olmuşdur.

ƏLLAMƏ VƏ ŞEİR YAZMAQ

– **Sizin qadına ilahi eşqi əhatə edən şeir məcmuəniz var. Görəsən din yolunu tutmazdan əvvəl şair olmaq istəmisinizmi?**

– Şair olmağı fikirləşməmişəm, çünki şeir özü məni seçmişdir. Mən onu seçməmişəm. Ola bilsin çoxlu mütaliələr etməklə onu inkişaf etdirməyi və məzmununu zənginləşdirməyi düşünmüşəm. O zaman din alimi, yaxud şair olmaq arasında heç bir problem görməmişəm, çünki Nəcəfdəki cəmiyyət şair cəmiyyəti idi. Orada çoxlu böyük alimlər var idi ki, şair idilər. Şərabdan yazan məşhur şair Mühəmməd Səid Həbubi bütün həyatını şərabla yaşayan bir şəxs kimi şərab haqqında yazsa da demək olar ki, şərab görməmişdir. Nəcəf şairlər diyarıdır. Şeir fiqh elmi ilə bərabər inkişaf edirdi. Şair Mühəmməd Mehdi Cəvahirini dini sahədə tələbəlik etdiyi bir vaxtda şeirə başlamışdı. Habelə şair Əli Şərqi İrakın intibah şairlərindən idi. Şair Mühəmməd Rza Şəbibi, Bədr Şakir Səyyab və onun kimilər Nəcəfdə poeziyaya müsbət təsir etmiş şəxslərdir. İrak şairlərinin çoxu Nəcəfin poeziyasından təsirlənmişdir. Odur ki, dindar Nəcəf şairliyi zənginləşdirir və tərənnüm edir. Dini məqamlarda belə şairlər öz qəsidələrini kütlələrə oxuyurdular. Hətta matəm mərasimlərində qəsidələr oxuyurdular. Tətil günlərində məclislər qurulur, qafiyə əyləncəsi keçirilirdi. Bizlərdən biri şeirin beytini deyir və qafiyəni kəsirdi. Sonra qafiyəni kimin tapacağını gözləyirdilər. Bəzən beyti yarımçıq saxlayırıdık, onu kimin tapacağını gözləyirdik. Şeir dini, mədəni mühitin bir parçası idi. Poetik həyatımın bəzi mərhələlərində eşitdim ki, bəzi adamlar deyirlər ki, insan özünü şeirə versə, elmində mötəbər mövqə tuta bilməz, çünki şeir onu öyrənməkdən və elmini dərinləşdirməkdən saxlayar. Böyük alimlərdən biri Seyid Əbdülhadi Şirazinin yanına gedib, ona dedim ki, bəziləri şeir yazmağıma mənfi baxır. Siz necə baxırsınız, şeiri tərk edib dərəcə daha çox maraqlı göstərimmi? O dedi: “Yox, çünki şeirin və ədəbiyyatın qiyməti ondadır ki, o insanın zəkasını, ədəbi zövqünü parlaqlaşdırır. Quranı və hədisi daha çox və daha dərin başa düşməyə imkan verir, çünki Quran ərəb dilindədir və ən bəlağətli üslublarda nazil olmuşdur. Eləcə də hədis ərəb Peyğəmbərinin hədisidir. Odur ki, insan daha çox ədib olduqca mətnləri daha artıq mənimsəməyi bacarır”. Sonra o mənə dedi: “Mən şairəm, atam da şair olmuşdur”. Mənə öz şeirindən oxuyardı. Beləcə mən şeiri seçməmişəm. O məni seçmişdir, çünki poeziyaya bağlı ailədənəm, bu ailə “Ali-Fəzlullah” ailəsidir.

MÜASİR MÖVQEDƏN UŞAQLIĞA BAXIŞ

– **Uşaqlığınızı necə qiymətləndirirsiniz, yaxud hazırkı məqamınızdan ötən uşaqlığa necə baxırsınız?**

– Hesab edirəm ki, uşaqlığımda yaşadığım müxtəlif amillər gəncliyimi çox zənginləşdirmişdir, çünki o uşaqlıq əyləncədən çox ciddiliyə yaxın olmuşdur. Lakin mən indi daxilimdə daha çox boşluq hiss edirəm. Axı uşaqlığımdı digər uşaqlar kimi yaşamamışam. Buna görə hazırda içimdə uşaqlığa meyil edir, gəncliyin acliğini çəkirəm, yəni inanıram ki, ömrün mərhələləri ölmür. Gənclik daxilində uşaqlığı gizlədir və uşaqlar kimi əylənmək istəyir. Bunu uşaqlarla oynayarkən atalar ifadə etmişdir, yəni onlar uşaqları oynatmaqla əslində öz uşaqlıqlarını yaşayırlar. Bununla uşaqlıqlarını necə geri qaytardıqlarını yoxlayırlar. Beləcə qoca öz daxilində

gənclik mərhələsini gizlədir və tez-tez gəncliyə qayıtmağa can atır. İndi hiss edirəm ki, uşaqlığımı uşaq kimi yaşamamışam. Uşaqlığımda gənc, hətta bəzi mərhələlərdə qoca olmuşam. İnsanlara məhəbbətimdə uşaq olaraq qalmaq məni çox maraqlandırır.

Böyük Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullahla söhbətimiz əsnasında kədərli bir hadisə baş verdi. Əllamənin bacısı İrana ziyarətə gedərkən övladı ilə bərabər şəhid olmuşdu. Bu qeyri-adi insanın yazdığı ilk qəsidəni dialoqun gedişatına uyğun olduğu üçün dərc edirik.

**Hekayə kimidir
Torpağın ilhamı ilə
Yaşıl düzlər canlanır
Hər arzuda qorxu yaranır
Hər qəlbə məhəbbət yaşayır
Qərib dolanır, ruhumu oxşayır
Mən isə şafəqə vurulmuşam
Gözəlliklə danışır qurtum-qurtum, məst oluram
Səni sehdə yaşayıram qəlbim dolur
Necə ki, bitki ilə quraqlıq yaşıl olur
Özüm üçün dərin hekayələr qalır
Qabıq gedir, həmail qalır**

* * *

**Mən bir kainatam
Duyğuları durmaz
Yazsan kitaba sığmaz
Mənə ruhdan kainat yaratdın
İlhama gəlib, yırtır paltarın**

* * *

**Mən duyğularda itmişəm
Gedirəm, yolum uzaqdır
Gecə keçir, qaranlığı qalır
Batan günəş sübhə oyaqdır**

* * *

**Şüurum oddur, ruhum nəsim
Qəlbim bahardır, ömrüm qədim
Yaşillıq varsa, doğuş var
Bu sirridir gedişin.**

* * *

**Haraya, ey ömür, yol görünürmü?
Nura, yüksək təpələrdə yaşayan
O bir çaydır zirvələrin sirrini daşıyan
Çətinliklər ağuşunda ənginliyə doğru
Bulaqlar axır, dənizləredir yolu
Dərələrdən həvəslə axan sular
Həyatdan əbədiyyətə gedən ölümü anar
Yoldan geri baxa bilsən?
Həyat yolumuzda gözəlliklər görərsən?!
O bir sirdir, ona doğru getsən də
Çata, qovuşa bilməzsən
O məhəbbətdir, ruhdur, ilhamdır**

Ənginlikdir, nur parıltısıdır.
Gizlin əzabdır ki,
Üfüq ucadır, yer qaçır
Kainat titrəyir, xərəbəlik alışır
Gözlərimdə işıq parıltısı qalır
Yuxuda buludlar oynaşır
Ənginliklə bərabər duyğu tək düşürəm
Gözlənilmədən fəzalara yüksəlirəm
Ölümlə birgə huşsuzluq yaşayıram
Mənə şirin arzularla layla çalır

* * *

Mən bir qəlbəm duyğularım ağlayır
Xəyallarım iztirab içində gülür.
Qaranlığım aydınlıqdır, gecəmsə gündüz
Sirrim mənə qapılar açır yüz-yüz

* * *

Sanki bir hekayədir
Uşaqlıq sonra gənclik mərhələsi
Tutqun dumandan sonra
Üfüqə açılan sübh hekayəsi
Qürub çağında layla ilə
Göz qapaqlarının günəşə götürdüyü yuxu kimi
Duman çiskinlərinin zümzüməsində
Ənginliyin qoynunda mürgüləyən gecə kimi
İlgimin təhlükəsizliyində
Kainatda əriyən zaman kimi
Necə ki, ruh qeyblə göylərə ucalır
Məstədicə aləmdə ucuz-ucuz

* * *

Budur burdayam doğuşa qaçırım
Şəfəq zərrələri qəlbimə dolsun deyə
Gedirəm uzaqlara, hey gedirəm
Haraya ey yoxluq varmı ondan bir cavab
Eşqlə alışıb yanırısan
Bütün inadınla hayqırırsan
O yoxluğun qaranlığında nurdur
Çiçəklərin qoxduğu ətir odur
İlgim anlarında başlanğıcdır.
Bizə xülya səpən haqdır o
O duyğudur hər qapıda, yoxluqda var olan

* * *

Sən ... rəhbərlik də Səndən
Mükafat da Səndən, cəza da Səndən
Gedirik sirlərin qayğısı da bizimlə
Səslənir ya Rəbb, cavab varmı?!
İlgim qarşısında Sən
Baxdığımız tək həqiqətsən.

İSLAM VƏ DƏYİŞİKLİK

İSLAM VƏ DƏYİŞİKLİK ARASINDA

– **Bilmək istəyirik bu əsrdə dəyişiklik əməliyyatını kim aparır, İslam partiyası, yoxsa partiyasız İslam özü və yaxud istər kapitalizm, istər sosializm, istərsə də elmi sosializm ideologiyası?**

– Bu sualı izləmək istəyən insan görür ki, dəyişiklik məsələsi təkcə bir amillə bağlı deyil. Dəyişiklik məsələsində İslamla görüşdükdə görürük ki, İslam siyasi ideyalardan ibarət deyil ki, ortaya atıb, onu məhdud çərçivədə yaşamağa məhkum etmək üçün müzakirələr aparasan.

Həqiqətən, İslam bütün ağırlıqları daxilində yaşayan bir dindir. Bu ağırlıqlar onu tarixi hərəkata, yəni yaradıcı hərəkata çevirir, bu zaman ortaya çıxan problemlər insanların şüurunda, yaxud onların ümumi və ya xüsusi hərəkətində fikri və ya siyasi problemlərə çevrilir. Buna görə baş verə biləcək və ya tarixdə baş vermiş parçalanmalarla üzləşirik. Əlavə olaraq bu və ya digər mərhələdə İslamın irəliləyişinə mənfi və ya müsbət təsirlər edən siyasi çətinliklərlə rastlaşırıq.

İslamın xalqla bağlı dini xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda dinlə əlaqəsi olmayan bəzi şeylərlə rastlaşırıq. Burada fikri, fəlsəfi, qanuni və siyasi məqamlar vardır. Siyasəti dindən ayırmağa çalışan bu məfhum çoxlu çətinliklər yaradır ki, İslam hərəkəti öz siyasi gedişində bu çətinliklərlə rastlaşa bilər, çünki bu hərəkət hər şeydən əvvəl kütlələrlə rastlaşır və bu kütlələrə başa salmalıdır ki, İslam təkcə qeybi əqidə və ibadətdən ibarət deyildir. İslam bütün həyatı, onun qayğılarını, problemlərini, müşküllərini, eləcə də onların həlli yollarını əhatə edir. Bundan başqa beynəlxalq siyasi reallıq onu göstərir ki, din yalnız məscidlər və kilsələr daxili məsələyə çevrilmişdir. Çox tərəfli insani reallıqlarda rolunu itirmişdir. İslam dini reallıq və obyektivlik baxımından siyasətdə iştirak edərkən bəziləri heyrtlənə bilər. Buna görə də İslam reallığı, bəlkə də, bir təkana ehtiyac duyur ki, dünya reallığını silkələsin və onu ciddi düşünməyə vadar etsin. Hər hansı bir şeyin qəbul edilə biləcəyi və qəbul edilə bilməyəcəyi haqqında danışımdan əvvəl mübahisə doğura biləcək bir reallıq yaratmağa çalışmalıyıq. Məhz bu şəkildə səni əhatə edən reallığı, həqiqəti görməyə məcbur edə bilərsiniz. Ondan sonra hərəkət, yoxsa inqilab, yoxsa da dövlət müstəvisində seçkini bacararsan. O zaman tənqid edəcəyiniz və bəlkə də, etməyəcəyiniz, inkar edəcəyiniz və bəlkə də, qəbul edəcəyiniz hərəkətli dini reallıq tapa bilərsiniz. Lakin sən hər hansı reallıqla əməkdaşlıq etdiyiniz kimi bu dini reallıqla da əməkdaşlıq etməlisən.

Partiya nə qədər böyük olursa olsun, millətin özünü yox, ondakı vəziyyəti təmsil edir. Bu təkcə İslam hərəkətində yox, beynəlxalq partiya hərəkətində yaşadığımız işdir. Partiya ilə millət arasında bağlılıq labüddür. Belə ki, partiya düşüncə xəttini, ideya vəhdətini və rəhbərlik ünsürlərinin yaradılmasını göstərir. Bu vəziyyətdə millətlə partiya arasında evlilik qədər yaxınlığa ehtiyac duyulur. Xüsusilə də, din məsələsi səthi məsələlərdən deyil, əksinə kütlənin ən dərin oyanışıdır. Bəlkə də, İslam inqilabının İranda yaşadığı təcrübə bu sahədə ilk təcrübə ola bilər. İslam inqilabı onu dəstəkləyən bütün mövqələrdə müəyyən nizama malikdir. Millətdə rəhbərliyi təmsil edən İmam Xomeyninin başçılığı ilə hərəkət edən bu nizam millətə sirayət etməyi, bir tərəfdən millətin şüurunda rəhbərliyin müqəddəsliyindən istifadə edərək, digər tərəfdən bu rəhbərliyin gətirdiyi nizamlayıcı hərəkətdən istifadə edərək, onu hərəkətə gətirməyi bacardı. Bu, nizamlı millət arasında bağlılığın gücüdür. Hesab edirəm ki, bu şərait böyük uğur həyata keçirdi. İslamdan kənar kapitalist, marksist, millətçi və ya digər rejim və hərəkətlərdə görürük ki, partiya dəyişikliyi təkcə həyata keçirə bilmir. Ona çoxlu kömək amilləri lazımdır. Dəyişiklik əməliyyatı çətin əməliyyatlardandır. Ona sabit qayda və tarixi gediş xətti çəkmə bilməzsən ki, bizdə dəyişikliyi dərin və ya səthi şəkildə həyata keçirəcək milyonlar haqqında təsəvvür yaratsın.

– **İslam dəyişdirici inqilab kimi gəldi. Bəs nə üçün hər hansı ərəb ölkəsində hakimiyyətin bir hissəsinə çevrildi?**

– Bilirik ki, istər dini, istər dünyəvi, istərsə də vəziyyətlə bağlı olsun, hər hansı dəyişdirici ideya, daşıyıcıları olmadan özünü qoruya bilməz. Çoxlu dini sosial və siyasi uçurum halları var ki, ideya bir iş görə bilməmişdir. Bir çox hallarda ideya sosial, siyasi və əxlaqi uçurum vəziyyətinə gətirmişdir. Dünyada bütün dəyişdirici ideyalardan görmüşük ki, onlar inqilabilik olaraq başlamış, sonra sakit bir şəkildə çevrilmişdir, yaxud hərəkətsiz durğunluq yaşayan dövlət şəklini almış, yaxud da ideya və din adı ilə özünə müqəddəslik verib, sonradan öz məqsədləri naminə dindən istifadə etməyə çalışan bu və ya digər hakimin siyasi tamahlarına çevrilmişdir.

Bir çox amillər dindən qeyri-düzgün istifadə etməyə şərait yaradır. Bu təkcə İslama aid deyil. Xristianlıq, yəhudilik və ya buddizm kimi bütün dinləri əhatə edir. Bəs millətçi cərəyanlar, milli qəhrəmanlar, marksist cərəyanlar, kommunizm cərəyanları və demokratizm?... Bunların çoxu öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün opportunistin (fürsətçilik və ya burjuaziya ilə sazişə girmə siyasəti) dərinliklərinə gedəcək bəzi fikri fasilələrdən istifadə edirdilər. Buna görə də dəyişdirici ideyalar qurucu hərəkətlərə və yeni anlama hərəkətlərinə ehtiyac duyur.

DİN VƏ DÜNYƏVİLİK

DİN, DÜNYƏVİLİK VƏ ƏRƏB CƏMİYYƏTİ ARASINDA

– **Dini düşüncə deyir: “Biz İslamı din və dünya olaraq göndərdik”. Belə ki, bu mömin bir dünyəviliyin varlığına mane olmur. Bəs nə üçün İslam hüquqçuları ərəb cəmiyyəti ilə qohumluq amillərindən biri ola biləcək mömin dünyəviliyə etiraz etməyə çalışırlar. Bilirlər ki, Quran-kərim bu cür şəraiti inkar etmir. O mənada ki, qeyri-partiyalı, qeyri-dini, bu və ya digər dini dəstəyə aid olmayan dövlət ola bilər?**

– Hesab edirəm ki, bu ideya dini yalnız mənəvi varlıq hesab edən din haqqındakı qərb anlayışına qapılmaqdan irəli gəlir. Bu anlayışa görə din elə bir mənəvi varlıqdır ki, onun əxlaqi və davranış tərəflərindən başqa həyatla heç bir əlaqəsi yoxdur.

“İslamı din və dünya olaraq göndərdik” sözündən çıxış etsək, İslam nədir?

İslam varlığa baxışda bir əqidədir. İnsan Allahın iradəsinə və həyata tabedir. O həyata ki, Allah Peyğəmbərinə insanın, həyatın və əlaqələrin ümumi anlayışlarını, habelə bütün qanuni və həyatda insanın bütün problemləri ilə bağlı şəri xirdalıqları əhatə edən kamil bir yol göndərmişdir. İdeya yarandığı zaman bu ideyanı başqa bir ideya ilə necə uyğunlaşdıracaqsan?

Sən mömin bir dünyəvilik zərurətindən danışırınsa aşağıdakı sual ortaya çıxır.

Bu dünyəviliyin qanunu nədir, onun qanunu İslam qanunu ilə uyğundur, yoxsa fərqlidir?

Dünyəviliyin qanunu İslam qanunu ilə fərqlənirsə, xristianların probleminə, yaxud ateistin probleminə həll tapmış olursan, müsəlmanı isə problemə salırsan. Bu da ondan ibarətdir ki, sən dövlət qanunu ilə, qılmalı olduğun namazın kimi məsuliyyət daşdığı şəriətin arasında fasilə yaradırsan.

Odur ki, bu problemin ümumi həlli yox, qeyri-müsəlmanların probleminin həllidir. Bu ona bənzəyir ki, deyəsən ki, biz marksistlər olaraq dini marksizmə və yaxud marksizmlə uyğun gələn dini dövlətə tərəfdarıq. Buna görə biz İslam nədir məsələsi ətrafında anlayışımızı müəyyənləşdirməliyik. Geri də qalan təqlidçi insanların nəzərində İslam namaz, oruc, həcc və fərdi əməllərdir. Bu dünyəvilikdən uzaqlaşmır. İnsani davranışın yolları və şəriət olaraq İslam isə dünyəviliklə o zaman toqquşur ki, dünyəvilik İslamın şəri və qanuni hökmü ilə toqquşmuş olsun. İslam öz formasında çox saylı cəmiyyətdə dövlətə tərəfdar olduqda yeni ideyalar yarada bilmir, çünki sən elə bir dövlət tapa bilməyəcəksən ki, bütün ideyaları əhatə etmiş olsun və dövlətin üzvləri ona inansın. Buna görə bu problem insani problem olaraq qalır. Ona görə problemdir ki, milli azlıqlar kimi bəzi insanlar dövlətin adları ilə razı qalmayacaqlar. Sən bir kommunist və ya demokrat, yaxud da sosialist kimi inandıqlarının əleyhinə gedən bir dövlətdə yaşasan fikirləşərsən ki, işgəncədə yaşayırsan. Odur ki, müxalifətdə olacaqsan ki, dövləti özünə uyğun dəyişdirərsən. Bu kimi işlərdə baş verən ixtilaf ondan irəli gəlir ki, bir çox insanlar İslamı mənimsəmək istəmirlər, çünki o, qanunu da, şəriəti də kamil olaraq təmsil edir. Kamil şəriəti qəbul etsən başqa bir qanun altında necə yaşaya və bu insanın adil yoludur deyə bilərsən?!

MARKSİST - İSLAM DİALOQUNA DƏVƏT

– **Əli ibn Əbitalib deyir: “Elə bir çox var-dövlət görmədim ki, yanında qarət olunmuş haqq olmamış olsun”.¹ Sonra Karl Marks gəldi və “İzafi dəyər”dən danışdı. Hər iki deyim məzmunca oxşardır. Görəsən, ateizmi aradan qaldırısaq, marksist-İslam dialoqu qarşısında hansı sədd dayanar?**

– Təbii ki, imam Əli (ə) problemdən danışdı, lakin kəlamında problemin həllindən danışmamışdır. Marksın nəzəriyyəsi problemin təsvirində bu sözə yaxın ola bilər. Lakin İslam və marksizm arasındakı ixtilaf

¹ Yəni hər bir çox malın yanında qarət olunmuş bir haqq vardır.

problemin həllindədir. Biz görüş məqamları tapmağa, fərq məqamlarını müəyyən etməyə çalışacaq marksist-İslam dialoquna dəvət edirik ki, islamçılarla marksistçilər bir çox siyasi və ya iqtisadi məqamlarda əməkdaşlıq edə bilmək üçün bir-birini başa düşsünlər.

- **Yəni İslam və marksizm formaca müttəfiqlər?**
- Problemdə müttəfiqlər, lakin həlldə ixtilaflıdırlar.

QARIŞIQ NİKAH

- **Hörmətli alim, qarışıq evliliyə niyə etiraz edirsiniz?**

– Gəlin etiraf edək ki, hər bir Livan tayfası nəzəri cəhətdən digərini tanıyır, əməli cəhətdən isə inkar edir. İnkar amillərindən biri də hər kəsin öz dinini qoruyaraq qarışıq evliliyə etiraz etməsidir. Problem və əngəl nədədir?

İslam hüququnda qarışıq nikah geniş yayılmışdır. O mənada ki, müsəlman kişi öz dinində qalsa belə, xristian və ya yəhudi qızla evlənə bilər. Lakin müsəlman qız, qeyri-müsəlman kişi ilə evlənməz. Bu məsələni şəri mətnlərə diqqət yetirmədən də dərk edə bilərik. Burada əsas bir məqam var, o da ondan ibarətdir ki, nə üçün İslam müsəlman kişiyyə yəhudi, yaxud xristian qadınla evlənməyə icazə verir, amma müsəlman qadına xristian, yaxud yəhudi kişi ilə evlənməyə icazə vermir? Çünki İslam bütün kitablara inanır. Müsəlman kişi xristian arvadının inandığı müqəddəsləri pisləməyəcəkdir, çünki o, xristianların bəzi dini ayinlərini müqəddəs saymasa belə İsanı, Məryəmi və İncili müqəddəs sayır. Beləcə müsəlman kişi öz İslamında yəhudi arvadının da inanclarına küfr edəcək dəlil tapmır, çünki o, Quranın haqqında danışdığı İsrail oğullarının tarixindəki bir çox şeylərə, Tövratə və Musaya inanır, amma xristian kişi müsəlman qadınla evlənersə, Peyğəmbər (s)-ə küfr etməkdə əngəl görmür. Eləcə də yəhudi kişi müsəlman qadınla evləndikdə, Peyğəmbər və ya Qurana küfr etməyi təbii hal hesab edir. Buna görə müsəlman qadın əri xristian, yaxud yəhudidirsə, öz İslamını yaşamaq istəsə, ixtilaflardan uzaq olmaya bilərlər. Lakin ər müsəlman, arvad xristian olduqda, uyğunlaşmağa və bərabər yaşamağa imkan var. Xristian qadın ərinin Quran oxuduğunu eşitdikdə, onun üçün də xoş olur, çünki Quran Məryəmdən (ə.s.) və İsadan (ə) da söhbət açır. Mən demirəm ki, bu şəri qanunvericiliyin əsasıdır. Lakin mən məsələni ailə həyatında insani harmoniyadan uzaq olmayan bir vəziyyətə çevirən şəri qanunvericiliyi bu yolla başa düşə biləcəyimizin mümkün olacağını nəzərdə tuturam.

- **Məsələnin bu cür qoyuluşu İslamın özünə aşırı vurğunluq yaradaraq digərlərini inkar etməsi deyilmi?**

– Biz məsələni bu cür qoymaqla özünə vurğunluq yox, ər-arvad anlaşmasının başlanğıcını qoyuruq. Burada ərlə arvadın öz düşüncələrini yaşayıb yaşamamaları arasında fərq var. Bu müsəlman deyil, o da xristian deyil. Öz düşüncələrini, azadlıqlarını və təbii sərbəstliklərini yaşamaq istəyirlər. Burada problem yoxdur. Amma insan özünü və düşüncələrini hər hansı bir dinə, onun görüşlərinə bağlamasa, təbii ki, hər şeydə toqquşma olacaqdır.

İSLAM, HİCAB VƏ SƏLƏM

- **İslam dini çoxlu inkişaf yaşayır. Bəs nə üçün müşriklərlə əlaqə və ya sələm məsələsi kimi bir çox problemlərin həddini aşdığını bildiyimiz halda hicab problemi məstedicilərin qadağan edildiyi kimi qalmaqdadır?**

– Müşriklərlə əlaqələr problem deyil. Sələmin qadağanını insanların aşması iqtisadi təzyiqlərə üsyanlarından, yaxud başqa şeylərdən irəli gəlir. Bir çox insanlar hicab məsələsində narahatdırlar və qadağanı aşiblar. Bir çox müsəlman qadınlar hicab geyinmirlər, ona görə yox ki, İslam buna bəraət qazandırır. Ona görə ki, müsəlmanların azgınlıq adlandırdıqları axınla gedirlər. Beləcə görürük ki, bir çox müsəlman kişilər şərab içirlər. Bunun mənası şərabın qadağanına qarşı çıxmaq deyil. Hicab məsələsini başa düşmək istəsək, məsələni İslam əxlaqı ilə bağlamalıyıq. İslam əxlaqı bir yandan iffətdirsə, digər yandan cinsi əlaqələr və dindən uzaqlaşmalara gətirəcək yolların qarşısını almaq üçün normalar tərtib etmək deməkdir.

Görürük ki, hicab düşüncəsi insan əxlaqı düşüncəsi ilə uyğun gəlir. Bu o demək deyil ki, hicablı hər kəs gələcəkdə azgınlıqdan uzaq olacaq, çünki azgınlığa yol açan çoxlu səbəblər vardır... Burada, bu sahədə, cəmiyyətdə təhrikəddi amil kimi yox, bir insan kimi hərəkət edən və ailə həyatı dairəsində qeyrət yönü olan qadınlıq tərəfini tamamilən qoruyub saxlayan qadın barəsində münaqişə olduğunu görürük. Belə olduqda qadınla əri arasında ehtiyat tədbirləri olmur. Hicabın götürülməsi məsələsi insanın bədəni üzərindəki azadlığı fəlsəfəsindən irəli gələn ideyadır, yəni o fəlsəfədən irəli gəlir ki, iffət məsələsi baş açıqlığı ilə ölçülmür, o

şüurla, zehnlə, düşüncə ilə ölçülür. Bu cür düşünürüksə, hicabsızlıq haqqında yox, bu azadlıq anlayışına görə insanın çılpaqlığı barədə düşünməliyik, yəni insanın cinsi əlaqələri yemək-içmək və s. əlaqələri kimidir, yəni insanların qarşısında da icra edə biləcəyi təbii əlaqələrdir?! Cinsi əlaqəyə niyə məhdudiyət qoyursan, axı sən inkişaf etmiş mütəfəkkirsən? Səni cinsi əlaqələrə məhdudiyət qoymağa vadar edən nədir? Nə üçün qadın döşlərini örtür? Çünki bilir ki, döş tənəsül üzvü, yaxud ayıb cinsi üzvdür. Bu ayıb cinsi üzvləri örtmək vacib olduğu kimi ən az ayıb sayılan digər cinsi üzvləri də örtməsi vacibdir. Bədəndə 100%-lik, 30%-lik, 40%-lik cinsiyyət üzvləri var. Ən az ayıb bədən üzvlərinin açılmasına bəraət qazandırırımsa, digər üzvlərin açılmasını pisləməməliyəm. Örtüksüz qız gördükdə şəhvət hissindən uzaq ola bilərsinizmi? Gözəlliyə duyğu yaranmırmı? Buna görə özümü zəhmətə bir qayda seçməliyik

Yaşadığımız reallıq cinsi reallıqdır. Gizli şüurlar və əlaqələrdəki gizli düşüncələr cinsi gizliliklərdir. Nə üçün bir çox alimlər deyirlər ki, qadınla kişi arasında dostluq olmaz. İnsan mumyalanmış qəlib deyil, intuisiyası var. Hicab və hicabsızlıq məsələsindən mütləq şəkildə danışmırıq. Sən kişi və qadın arasında əxlaq normalarına tərəfdarsanmı? Əgər əxlaq normalarına tərəfdar deyilsənsə, çılpaqlığa, aşkar cinsi əlaqələrə razılıq verməlisən ki, problem təkcə düşüncədə qalsın, hicablar götürülsün, sədlər qaldırılsın?!

O zaman normalar labüddür, bu normalara şərait yaradılsın deyəcəksən.

– **Hörmətli alim, hicabla qadının bütün üzünün örtülməsi nəzərdə tutulur, yoxsa üzün açılmasına icazə verilir?**

– Dedim ki, bunlar avropalıların ənənələri kimi ənənələrdən gələn şeylərdir. Bu düşüncə mövzusu deyil. Burada dini qalıqlar mövcuddur.

İSLAM VƏ ƏHLİ-KİTAB ARASINDA BƏRABƏRLİK ƏLAQƏSİ

– **Abbasi dövründə, xüsusən “Hikmət Evi”nin inşasından sonra yunan irsinin ərəb dilinə tərcümə edilməsində müsəlman mütəfəkkirləri ilə yanaşı, xristianlar da mühüm rol oynamışlar. O zaman bu iki əqidə sahibləri arasında qarşılıqlı anlaşma var idi. Bəs nə üçün, hansı səbəblərə görə sonradan soyuqluq yarandı?**

– Fikri çərçivədə hesab etmirəm ki, xristian mütəfəkkirləri ilə İslam mütəfəkkirləri arasında sərinclik olsun. Bu yalnız iki müxtəlif fikir arasında təbii sərinclik ola bilər ki, bu da bu sahədəki vəziyyətə təsir etmir. Ona görə də biz təsəvvür edirik ki, xristianlıqla İslam dini arasındakı problem onlar arasındakı düşüncə ayrılığında problemin olmasından irəli gəlməmişdir, çünki sən İncildə bir çox Qurani ideyaları oxuya bildiyin kimi, Quranda da xristianlığı oxuya bilərsən. Görürük ki, İslam xristianlıq haqqında çox mehribancasına danışmışdır. **“... Biz xaçpərəstik”, – deyənləri iman gətirənlərin ən yaxın dostu görəcəksən. Bu onların içində keşiş və rahiblərin olması və onların özlərini yuxarı tutmamalarına görədir**.² Habelə Quran-kərim Əhli-Kitabla müsəlmanlar arasında dialoq məsələsinə xoş baxmış, onların bərabər yaşamalarını istəmişdir. **“Söylə ki, ey kitab əhli, sizinlə bizim aramızda eyni olan bir kəlməyə tərəf gəlin!”**³ Eyni olan bir kəlmə, yəni vəhdət.

FİQH ALİMİ, İSLAM VƏ ƏRƏB MƏDƏNİYYƏTİ

– **Hesab edirsinizmi ki, İslam ərəb mədəniyyətini irəli aparmışdır?**

– Biz İslamdan qabaq ərəb mədəniyyətini öyrəndiyimiz zaman görürük ki, o cahiliyyə şeirləri çərçivəsində məhdudlaşmışdır. O şeylər ki, bəziləri onların səmimiyyətdən danışır. İntibah dövrünün bəzi mədəniyyət mərhələlərində Cahiliyyə poeziyasına şübhə ilə yanaşılır. Habelə hikmətamiz sözlər və məhdud zehni düşüncələri əks etdirən çıxışlar xoş qarşılanmır. Buna görə zənn edirəm ki, İslam mədəniyyətə irəli getmək gücünü verə bildi. İslam ona fəlsəfi ideyalar, insanı həyəcana gətirəcək bir çox detallar ətrafında müxtəlif anlayışlar verdi. Bunlar ərəb cəmiyyətini bu istiqamətə yönəldəcək səviyyədə insanın düşüncəsinə təsir etdi. Ərəb mədəniyyətinə fəlsəfi, ədəbi, astronomik, riyazi və sair istiqamətlər qoşuldu. Ərəb fikri elmin yeni sahələrində irəlilədi ki, bu da onu başqa mədəniyyətlərlə sintezə yönəltdi.

Ərəb mədəniyyəti başqa mədəniyyətlə qarşılaşdı, İslam onun qarşısında bir çox sual işarələri qoydu. Tərcümə əsri başladı. İslam mədəniyyəti bu rəngarəng mədəniyyətdən yeni sintez yaratdı. Onun vasitəsi ilə

² “Maidə”; 82

³ “Ali-İmran”; 64

düşüncə hərəkətinin yeni əsaslarını qoydu. Biz bilirik ki, İslam düşüncəsi ağıl və biliyin mənbələrindən bir mənbə hesab olunan təcrübəyə əsaslanır. Məhz bu Avropanı inkişaf etməyə vadar etdi, çünki o, Əndəlüsdə tibb, astronomiya və bir çox elmlərdən yazmış müsəlman alimlərin təcrübələrində İslam elminin, İslam düşüncəsinin şahidi olmuşdur. Buna görə hesab edirik ki, İslam ərəb mədəniyyətini irəli aparmağı bacardı. Əvvəlcə yalnız ədəbi istiqamətlə bağlı olan mədəniyyət idisə, geniş elmi üfüqlər fəth edən bir mədəniyyətə çevrildi. Belə ki, ərəb ölkələri İslama görə bütün dünya üçün mədəniyyət mənbəyinə çevrildi.

– **Hesab etmirsinizmi ki, bəzi ərəb mədəniyyəti cərəyanları ilə İslam arasında ziddiyyət var, məsələn, İbrahim Nəzzam, əl-Məərri, Əbunuvəs ...?**

– Ərəb çərçivəsində və qeyri-ərəb çərçivəsində İslam mədəniyyətini öyrənmək istəyərkən görürük ki, o qeyri-islami düşüncə cərəyanları ilə qarşılaşmışdır. Bu cərəyanlar şübhəçiliyi ilə özünü tanıtmışdır. Bunu Əbul-Əla əl-Məərridə, zamanında “Zındıqlar” adlandırılmış bəzi mütəfəkkir filosoflarda, şərab kimi qadağanları inkişaf etdirən düşüncədə və ya Əbunuvəsda görürük.

– **Təbii ki, hər hansı bir məqamda ortaya çıxan hər hansı bir mədəniyyət öz cəmiyyətinə əks mədəniyyət kimi təsir edir, deyilmi?**

– Nəzərdə tutmuram ki, bu mütləq şəkildə belədir, lakin təbii haldır, çünki mədəniyyət irəlilədikcə çoxlu sual işarələri yaradır. Ola bilsin ki, bu mədəniyyət mövzusunun təsdiq etməyə çalışan başqa mədəniyyətlərlə mübarizə sahəsində irəliləyir, çünki biz Quranı öyrəndiyimiz zaman görürük ki, o dialoq yolunu tutur ki, müxalif fikri ön plana çəkə bilsin. Bu da bu mədəniyyət içərisində yaşayan kütlənin zehmində çoxlu sual işarələri yaradır. Quranın qoyduğu dialoq üslubunu öyrəndiyimiz zaman görürük ki, bu üslubda insan şübhədən yəqinliyə doğru hərəkət edir. Ola bilsin ki, İslamın dialoqdakı üslubu hər hansı yeni mədəni üslubun önə gətirə bilmədiyi bir üslubdur.

Bilirik ki, dialoqdakı mədəni üslublar belə deyir: Fikrim doğrudur, xətalərin olması ehtimalı var, başqasının fikri səhvdir, doğru olması ehtimalı da var. Lakin Quran kafirlərə qarşı Peyğəmbərin üslubunu ortaya qoyanda deyir: “Elə isə doğru yolda olan, yaxud açıq-aşkar azan bizik, yoxsa siz”. Yəni məsələni fikrin sahibindən uzaq tutur. Şəxsiyyət fikirdə önə çəkilmir. O, öz fikri ilə başqasının fikri arasında neytral mövqedə durur. Ya mən doğru yoldayam, sən yanlış, ya da mən yanlışam, sən doğru yolda. Dialoq sahibi mütəfəkkir kimi öz şəxsiyyətini ortaya atmır.

Bunun mənası odur ki, şübhə İslam mədəniyyəti hərəkətində əsas hesab olunur. Təbii ki, bu zaman şübhə ilə hərəkət edən bir çox boşluqlar yarana bilər ki, orada nəticəyə yetişmək mümkün olmaz, ya da əks nəticə əldə edilə bilər. Quranı öyrəndiyimiz, müsəlman mütəfəkkirlərin yaşadığı təcrübələri araşdırdığımız zaman görürük ki, İslam əks tənqidi və rəyi qəbul edir, insanları ata-babaların irsinə əsaslanaraq və ya hissi mövqedən və mənafehdən çıxış edərək əks rəyə tərəfdar olmamağa çağırır. Onlara dəlil əsasında çıxış etməyi məsləhət görür. Buna görə buyurur: “**Əgər doğru deyirsinizsə, sübutunuzu gətirin. Bir baxın, siz o kimsələrsiniz ki, bildiyiniz şeylər barəsində mübahisə edirsiniz. Bəs bilmədiyiniz şeylər barəsində niyə mübahisəyə girişirsiniz**”.⁴ Haqqın var ki, dialoqa girib şəxsiyyətlə bağlı dini fikrə, Allahın birliyi əqidəsinə, peyğəmbərə inama və Qiyamət gününə qarşı mübahisə edəsən. Lakin bu mübahisəyə girmək istədiyiniz zaman fikrinizi isbat edə biləcək dəlil gətirməlisən. Hər hansı bir fikri mövqedə möhkəmlənmədən, yaxud suallarına cavab verəcək başqa baxış tərzini dinləmədən suallar ortaya atmağın, inkar olunmur, çünki bu, fikri məsələdə boş yerə döyüş yaratmaq istəyən fikir üslubu deyil.

QURANDA İSLAM, ŞÜBHƏ VƏ AZADLIQ

Görürük ki, İslam, Peyğəmbərin peyğəmbərliyi ətrafındakı şübhələri əbədləşdirmişdir. Quranda ona gah kahin, gah da şair, bəzən isə məcnun deyənlər haqqında söhbət açmışdır. İslam bu töhməti ciddiyyətin real üzvi ilə Peyğəmbərə yönəlmişdir. İslam buyurur: “**De ki, mən sizə ancaq bir öyüd verirəm. Allah xatirinə iki-iki, bir-bir durun, sonra da bir dəridən düşünün, sizin yoldaşınızda heç bir divanəlik yoxdur**”.⁵ Yəni şəxsi düşüncə hüriyyətinizdən ayrı yaşadığımız ictimai ab-havanı tərək edin. Bunu bəzi psixoloq alimlər toplu ağılla bağlayırlar. Mən tələb etmirəm ki, mənə məcnun deməyəsiz. Lakin çalışın həqiqət olan Allaha üz tutasınız. Sonra birgə düşünmək üçün iki-iki, hər insanın sakit şəkildə düşüncəyə qayıtması üçün isə bir-bir ayrılın. Sonra

⁴ “Ali-İmran”; 66

⁵ “Səba”; 46

düşünün. O zaman dediyimi və danışdığımı biləcəksiniz. **“Sizin yoldaşınızda heç bir divanəlik yoxdur, o yalnız şiddətli əzabdan çəkindirən peyğəmbərdir”**. Beləcə görürük ki, Quran-kərim bütün əks ideyaları, hətta Peyğəmbərin şəxsiyyəti, ağılı və missiyası ilə bağlı olsa belə, müzakirə etmək üçün insanlara azadlıq vermişdir. Hətta insanlar Peyğəmbəri kimsə bir insan öyrədir deyirdilər. **“Biz bilirik ki, onlar deyirlər ki, ona bir insan öyrədir. Onların nəzərdə tutduqları adamın dili başqa dildir. Bu isə açıq-aşkar ərəb dilidir”**.⁶

Gördüyümüz kimi Quran bunun şübhə olduğunu göstərir və insanlardan tələb edir ki, bu şübhələri fikrin məntiq süzgəcindən keçirdərək Peyğəmbərə inansınlar.

Həyəcanlı, iztirablı və etiraz edən şəxsiyyətlərin İslam mədəniyyətində mövcud olması məsələsi təbii bir məsələdir. Burada çoxlarının diqqət yetirmədiyi bir məqamı xatırlamaq istərdik. Bizim şiə-İslam irsimiz bütün müsəlman alimlərinin nəzərində fikri zirvəni təmsil edən imam Cəfər Sadiq haqqında danışır. Kəbə yaxınlığında Məscidülhəramda oturur, ətrafında İbn Müqəffə, İbn Əbilauca və Əbuşakir Disani kimi İslam mütəfəkkirlərinə etirazlarını bildiren şəxslər də toplaşardı. Onlardan bəziləri onunla həcc ətrafında tam azad şəkildə söhbət edə, **“Bu xurmanı nə vaxta qədər tədqiq edəcəksiniz”**, – deyərdi. Sanki o, Həccə məsxərə edir. İmam Sadiq o müqəddəs yerdə oturub onlara qulaq asır, tam sadəliklə onlara cavab verir, onlarla elmi, fəlsəfi müzakirələr edərək, onları razı salırdı. Onlardan biri deyir: (Hədisi tam xatırlamıram) **“Bu toplumda Cəfər Sadiqdən başqa insanlıq adına layiq olacaq bir insan görmürəm”**.

Buradan belə bir nəticə çıxarıyıq ki, Cəfər Sadiq kimi bir imam, müsəlmanların ən müqəddəs məkanında əyləşib, başqalarına onunla əqidənin əsasları və təfəsilatı barədə müzakirələr aparmaq azadlığı verir.

İSLAM VƏ ELM

– **Bütün dinlər hesab edir ki, Allah, alim İbrahim Nəzzamı atomun bölünməsinə elmə yenilik gətirmiş ilk şəxs kimi xələf etmişdir. Elm və din arasındakı ziddiyyət budurmu?**

– Bu fikrin Allahın kainatı heç bir qanuna tabe olmayan bir varlıq kimi birbaşa yaratması mənasına gəlməsi yanlışdır. Biz İslam olaraq islami düşüncədən bir addım belə geri çəkilmədən inanırıq ki, kainatın kosmik (təkvini) qanunları var. Bu qanunlar kainatı, heyvanı, insanı və bütün təbii varlıqları əhatə edir. Biz İslam nöqteyi-nəzərindən inanırıq ki, cəmiyyətlərin inkişafı və məhvi kainatın hərəkətindəki mövcud qanunlara tabedir. Belə ki, o xüsusi çərçivə daxilində hərəkət edir. İnsanla meymunun əcdadının bir kökdən olduğunu deyən Darvinizm nəzəriyyəsi dini görüşə uyğun gəlmir, çünki bu nəzəriyyə deyir ki, insan kainatda mövcud müəyyən amillərin hərəkəti ilə əmək nəticəsində meymundan əmələ gəlmişdir.

Din bu məsələyə müdaxilə etmək istəyəndə soruşur ki, bu inkişaf haradan gəlir? Məgər inkişaf öz-özünə baş verən bir haldır? O labüd bir haldır, yoxsa qeyri-labüd? Əgər qeyri-labüd haldırsa, necə yaranmışdır və ona təkan verən nədir? Burada söhbət Xaliqdən gedir. Darvin nəzəriyyəsi dini görüşə və dini tarixə ziddir, yəni hər şeyin kökü Allaha bağlanır: **“Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq. Sonra da onu qaytarıb, rəzillərin rəzili edərək”**.⁷ Bu göstərir ki, insan ilk formasında da insan olmuşdur, meymun yox. Çoxlu boşluqlar olduğu ortaya çıxdığı Darvin nəzəriyyəsi ətrafındakı son müzakirələrin çoxu da bunu təsdiq edir. Boşluqlar nəticəsində həmin nəzəriyyə elmi nəzəriyyə olaraq da qalmışdır. Məhdud təcrübələrə əsaslandığından inkişaf edə bilməmişdir. Belə bir həqiqəti deyə bilərik ki, din alimi ilə materialist alim laboratoriya qarşısında əyləşəndə eyni üsulla düşünürlər. Təzahürün səbəbini axtarırlar. Dindar alimlə materialist alim arasındakı fərq ondadır ki, dindar alim səbəbi kəşf edərkən səbəbə səbəbiyyət verən haqqında düşünür. Materialist alim isə bu cür düşünmür. Biz müsəlman olaraq kainatda səbəbiyyət qanununa inanırıq. Bilirik ki, Allah kainatı müəyyən nizam əsasında yaratmışdır. **“Şübhəsiz, Biz hər şeyi müəyyən ölçüdə yaratdıq”**.⁸ Dəyişiklik əməliyyatı haqqında danışanda görürük ki, **“Bir tayfa özündə olanları dəyişdirməyincə, Allah onların vəziyyətini dəyişməz”**,⁹ **“Bir tayfa verilmiş nemətləri dəyişdirməyincə Allah onlara verdiyi neməti dəyişməz”**,¹⁰ **“İnsanların əməllərinə görə quruda və dənizdə fəsad baş verər ki, Allah onları əməllərinə görə cəzalandırsın. Bəlkə, o zaman geri dönərlər”**.¹¹

⁶ “Nəhl”; 103

⁷ “Tin”; 4, 5

⁸ “Qəmər»; 49

⁹ “Rəd”; 11

¹⁰ “Ənfal”; 53

¹¹ “Rum”; 41

Baş a düşürük ki, hər təbii (təkvini), ictimai və ya tarixi təzahür, bu kainatın hərəkətindəki qanunlara tabedir. Bunun mənası odur ki, bu qanunların ənginliyi Allahdır. Buna görə insan atomun bölünməsindən danışanda (atomun bölünməsini təsdiqləsək belə) “Atoma daxilindəki bu hərəkətli qanunları kim vermişdir?” sualı ortaya çıxır. Onun bölünməsini təsdiq edənə etməyən arasında bir fərq yoxdur, çünki onlar ikisi də o dini görüşdən çıxış edirlər ki, Allah atoma qanun qoymuş, onun bölünərək enerjiyə çevrilməsinə icazə verir. Allah onu hazırkı şəkildə yaratmışdır deyənlər də eyni şeyi düşünmüş olurlar.

İSLAM VƏ XRİSTİANLIQ İKİ MƏDƏNİYYƏT KİMİ

– Quranın “nazil edilməsi ilə yaradılmasını” deyən Məmunun zamanında İslam və ərəb mədəniyyəti öz çiçəklənməsinin kulminasiyasına çatmışdır. Görəsən, Əllamə Seyid Mühəmmədhüseyn Fəzlullah İslamın vəziyyətini Məmun qələbə çalsaydı, necə təsəvvür edərdi?

– İzah etmək istəyirəm ki, Məmun Quranın nazil edilməsini yox, yaradılmasını deyirdi, çünki onun vilayətlərdə xidmətçilərinə verdiyi əmrlər, Quranın ərəb dilində nazil edilməsini deyən ayələrdən çıxış edərək “Quranın yaradılmasını” təsdiq etməyənləri təqib etməklə məşğul idi. Söhbət “Quranın qədimliyindən” gedir, yəni o yaradılmamışdır, çünki Allah Qədimdir, Quran Allahın kəlamıdır. Elə isə Allah Qədimdirsə, Onun kəlamı da qədim olmalıdır. Məmun və onun mötəzilə tərəfdarları deyirlər ki, Quran Allahın yaratdığı kəlamdır. Məmunun rəyi İslam fikrində redaktorluğu xatırladır, çünki onlar insan azadlığına, əqli gözəllik və qəbahətə inanmayan Əşərələrdən fərqli düşünürdülər. Mötəzililər insan iradəsinin azadlığına inandıqları kimi gözəllik və qəbahətə də inanırdılar.

– Doğrudurmu ki, Peyğəmbərin üslubuna ondan əvvəlkilərin üslubu təsir etmişdir, yəni Peyğəmbərə nazil edilmiş risalə başqa bir məqamda özünü təkrarladı. Bu oxşarlıq İslam və xristianlıq arasında oldu?

– Hər hansı dini və ya siyasi şəxsiyyətin özündən əvvəlkilərin təsirinə məruz qalması haqqında danışarkən həmin şəxsiyyətin bu tarix və ya reallıqla əlaqəsini nəzərdən keçirməliyik. Biz məsələyə iki yöndən yanaşmalıyıq. Birincisi İslam düşüncəsi istiqamətidir ki, o hesab edir ki, Mühəmməd Peyğəmbər (s) Allahdan aldığı missiya ilə hərəkət etmiş, peyğəmbərlərin bütün təcrübələrini, düşüncələrini, hərəkətlərindəki mənfə və ya müsbət cəhətləri özündə toplamışdır. Göründüyü kimi, Quranın haqqında danışdığı peyğəmbərlər, onların Tövrat və İncil kimi risalələri və peyğəmbərliyin bütün tarixi Quran mətnində, yəni Peyğəmbər hafizəsində hazır idi. Quranın ayələri onun tədricən, təkanlarla nazil edildiyini göstərir. İslam düşüncəsi Quranı Allahın vəhyi hesab edir, habelə Peyğəmbər Quranın yaranma hərəkəti ilə mənəvi qida almışdır. Təsir məsələsinə gəlincə, Peyğəmbərlə əvvəlki peyğəmbərlər arasındakı əməli bağlılıqdan irəli gələn reallıq deyil. Peyğəmbər şüuru İslam mətnindən bəhrələnən mədəni haldır. Quran mətni hesab edir ki, İslam əvvəlki peyğəmbərlərin gətirdiyi bütün missiya anlayışlarını əhatə edir. İslam düşüncəsi görür ki, vəhy bu əhatəli fikrin yaranması üzərində işləyir. İslam düşüncəsindən kənarında reallığa enib, Peyğəmbəri tarixi faktlarla nəzərdən keçirmək istəsək, görürük ki, etibarlı tarixi faktlar Peyğəmbərin şəxsiyyətinin xristianlıq üzərində inkişaf etmədiyini göstərir. Tarix komik bir şəkildə Peyğəmbərin həyat yoldaşı Xuvəylid qızı Xədicənin əmisi Vərəqə ibn Noufəlin söhbətini və qəziyyəsinə nəql edir. Guya o, Xədicə vəhy halının başlanğıcını ona xəbər verdikdə Peyğəmbərə ürək-dirək vermişdir. Lakin Vərəqə ibn Noufəli məsələyə qatmaq istəyən həmin tarixin özü onun bir, yaxud iki ildən sonra öldüyünü deyir. Beləliklə, Peyğəmbərin onun təsirinə məruz qalmasının qeyri-mümkünlüyü fikri üstünlük qazanır. Bu da əvvəlki missiyalardan təsirlənməmiş bir missiya haqqında məlumat verir. Bunu tarixi mətn söyləyir, bizdə isə başqa bir tarixi mətn yoxdur.

Peyğəmbərin həyatını öyrəndiyimiz zaman bu həyat bizə qeyri savadlı görünür. Quran bizə Peyğəmbərin şəxsiyyətinə şübhə məqamları haqqında məlumat vermişdir. Peyğəmbərlikdən qabaq onun kifayət qədər mədəni təcrübəsi və ya hər hansı tarixi məlumatı yox idi ki, əvvəlki peyğəmbərlərdən təsirlənməyi bacarsın.

Peyğəmbərin Şama müəyyən bir zamanda məhdud məqamda ticarət səfəri olmuşdur. İslamla xristianlığın qarşılıqlı yaxınlaşması Quran mühitindən irəli gəlir, çünki Quran əhli-kitab haqqında ümumi şəkildə danışmışdır. Buna görə Quran əhli-kitabı bərabərlik sözünə dəvət etmişdir. O, Məsihin və ya Musanın şəxsiyyəti ətrafında bəzi detallar haqqında danışmışdır. Odur ki, İslamla xristianlıq arasında bu yaxınlaşma ümumi cəhətlərlə yanaşı reallığın bu müfəssəl cəhətləri ilə olmuşdur.

– Doğrudurmu ki, Peyğəmbər şairləri sevmirdi, onlardan sızılırdı?

– Ola bilsin, şairlərə münasibət onların cəmiyyətdəki davranışlarına, Peyğəmbərin missiyasına qarşı yaydıqları fikirlərə görə olmuşdur.

Şairlər arxalarından pərəstişkarlar aparırlar, görmürsənmi ki, onlar hər vadiyə yollarını azırlar, etmədiklərini deyirlər... Ola bilsin ki, bu mətn Peyğəmbərin şairlərlə əlaqəsi haqqında müəyyən obraz yaratmaqda hansısa bir rol oynamışdır. Ola bilsin ki, şairlərin, ərəblər başqa millətlərlə qarışdıqları zaman mədəniyyətə müsbət təsirləri olmuşdur. Lakin ərəblər cahiliyyə həyatlarında şeirin qiymətini görmürdülər. İslam Peyğəmbərdən şairlik sifətini uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Biz bilirik ki, Qüreyş Quranın fikirlərinin insanlara təsirlərini azaltmağa çalışırdı. Şairlik mənəvi və fikri missiya daşıyan Peyğəmbərə yaraşmırdı. Orada şeirə etiraz olmamışdır, əksinə şairlik sifətinin Peyğəmbərə aid edilməsinə, xəyala qapılmağa, reallıqdan uzaqlaşmağa etiraz olmuşdur.

– **“Ərəbcilik anlayışını aradan qaldırmaqla, İslamla birləşmək” kimi ittihamlar var. Halbuki ayə aşkar deyir: “Biz onu aşkar ərəb dilində nazil etdik”. Məlumdur ki, İslam ərəb millətinin hərəkətinin yeni şəkli.**

– Bu ittihamı irəli sürənlərin diqqətsizliyini başa düşürəm, çünki mən o kəslərin fikrinə tərəfdaram ki, İslam insanın xüsusi cəhətlərini aradan qaldırmır, yəni yox saymır. Mən insanam, mənə subyektivliyim, ailəm, torpağım, əyalətim, milliyətim və geniş kimliyim var. İslam fərdi xüsusiyyətlərə ehtiram məsələsində çox şaxəlidir. Bu real insanlığın dərinliyində olan bir şeydir. İslam bunu necə müsadirə edə bilər? Mən Livanlıyam, müəyyən bir ölkədə yaşayıram. Kimsə məndən İslamı uzaqlaşdır, ya da Livanlığımı əlimdən ala bilməz. Mən habelə Mədinəliyəm. Ərəbciliyin tarix dili, hissiyyəti və toplu hərəkəti var. Bütün bunlarla mənə İslam bağlayır. İslamı ərəbciliyə, vətənə və ya ailəyə qarşı qoymağın heç bir mənası yoxdur. Ərəbciliyin bir hissəsi ideologiyaya, marksizm və ya sosializmə bağlılığa çevrilmişdir. Lakin mən ərəb millətçiliyinə qarşı çıxıram. Mən ərəb millətçiliyinin seçdiyi başqa ideyaya qarşı çıxıram. Mən fikrinə görə sənə qarşı çıxıram, bir insan kimi sənə qarşı çıxıram. İnsan varlığına meydan oxuya bilmərəm.

Sən öz sifətinə görə mütləq düşünə bilməzsən. İnsanları bir-birinə bağlayan insanlığa daha çox yaxınlaşmaq üçün məhdud düşünməlisən. Bəlkə də, ən dolğun ifadə budur. Peyğəmbərdən soruşuldu: “İstər zalım olsun, istərsə məzlum, qardaşına kömək et”. Bu hədisi-şərif deyil.

Bu cahiliyyə dövründə yayılmış, insanların İslam dövründə də ifadə etdiyi bir sözdür. Məzlum olduğu zaman və zalım olduğu zaman necə kömək edəcəyimizi bizə de. O demişdir: “Nəfsinə görə ona kömək etsən, onun şərdən uzaqlaşmasına, Şeytana qələbə çalmasına kömək edərsən”.

– **İslam bütün növ müşriklərlə qarşılıqlı anlaşmanı inkar edir. Lakin biz bu gün müşrik dövlətlərlə İslam əməkdaşlığının şahidi oluruq. Onlardan qadağan olunmuş mallar daxil olur. Görəsən, bu inkişaf etmiş iqtisadi özülünü yarada bilməyən İslam inqilabının düşüşü deyil ki?**

– İslam müşriklərlə əməkdaşlığı qadağan etməmişdir. Quranda da bu məsələyə şüuri əsasda toxunulur və dini dözümlülüyə çağırılır. Odur ki, İslam müsəlmanların müşriklərlə əməkdaşlığına mane olmamışdır. Lakin siyasi məsələdə bəzi səddlər qoymuşdur. Sənə lazım olan bəzi hallarda müsbət əlaqələr üçün əməkdaşlıq etməlisən.

SƏNƏT SƏNİN GENİŞ KAINATLA QARŞIDURMAN DEMƏKDİR

– **Tarix boyu sənət ətrafında müxtəlif anlayışlar yaranmışdır. “İxvanus-Səfa”nın nəticələri buna aiddir: “Hər hansı işdə məharət böyük xaliqə bənzərlikdən başqa bir şey deyil”. Sizin fikrinizcə, sənət nədir, onun rolu nədir?**

– Sənət sözü ilə qarşılaşdıqda geniş bir kainatla üz-üzə gəlirsən. Bütün varlıqlarda onunla qarşılaşa bilərsən, çünki insani hissiyyətimizdə olan sənət, varlığın şəxsi elementlərindən istifadə etməyə kömək edən hərəkətdən ibarətdir. Bu elementlərdən istifadə edərək, ona kamil, yaradıcı, gözəl və ya başqa istiqamətdə hərəkətin bəzi xüsusiyyətlərini özündə daşıyan bir obraz verir. Buna görə biz deyirik: Hər şeyin sənəti var, çünki hər şeyin öz yolu var ki, onunla insani fikrin hərəkət etməsi üçün elementlərini və xüsusiyyətlərini toplamaq üzərində təzahür edir. Nəticədə yeni bir şey yarada bilirsən. Təkvini sənət Allahın yaradıcı olduğunu qəbul edir. O Allah ki, hər şeyə gözəllik, yaradıcılıq, kamillik və sənətkarlıq verir.

– Qudamə bin Cəfər şeiri belə tərif edir: “O bir mənaya dəlalət edən qafiyəli-vəznli sözdür”. Bu kifayətdirmi? Sənin “ən-Nəhar”da nəşr etdirdiyin, oxucunun bir yeni hadisə kimi qarşıladığı qəsidələrə işarə edərək bunu deyirik.

– Nəsr müqabilində formaca şeir haqqında danışmaq istədiyimiz zaman Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidinin üslubu ilə şeirə mənə verməliyik. İnsan sənəti kimi şeirdən danışmaq istəsək, deməliyik ki, o insan xəyallarını, hissiyyatını, duyğusunu, hərəkətini, həyatdakı cəhdlərini tam əhatə etmir, çünki o bizə forma verir, şeir isə təkcə forma deyil. Şeir insanın yaşadığı bütün dünyaya səs salır. Ola bilsin ki, Qudamə bin Cəfər sözü ilə bunu ifadə etmək istəmişdir. Lakin bu söz bütün mənəvi fikri və real çalarları əhatə edə bilər.

Hesab edirik ki, şeir bir sənət kimi elə bir ifadə üslubunu təmsil edir ki, bu üslub kainatdakı hərəkəti əsnasında daxili aləmində gizlətdiyi bütün gözəlliklərlə insanı təsvir etməyə çalışır.

– Şeir nədir, onu necə tərif edərsən?

– Şeiri tərif edə bilmərəm, insanı da tərif edə bilmərəm. Sən əlini şeirin bir hissəsinə qoya bilərsən. Eləcə də insanın bir hissəsinə əl qoya bilərsən. Mənə istilahi ilə forma verə bildiyin əşyalar hərəkətsiz yarım hissəyə daxildir. Sənə hər gün yeni bir üfüq açan, yeni gözəlliklər, yeni söhbətlər və yeni atmosferlər yaradan hərəkətli əşyalar isə saysız rəngarəngliklər yaradır. Sən bütün bunları müəyyən söz qəlbinə salmaq istəyirsən. Yaşadığın çoxlu reallıqlar var, onları ifadə ilə çatdırma bilmirsən. Necə ki, gülün ətrini tam təsvir edə bilməzsən. Eləcə də kainatın gözəlliyini olduğu kimi vəsf edə bilməzsən. Kainatdakı gözəl hissiyyatı ifadə etmək üçün bütün dili səfərbər etsən də bu hissiyyatı olduğu kimi çatdıracaq söz tapa bilməzsən. Söz sənə varlığın bir hissəsini verər, hamısını yox. Həmişə görünür ki, ətir haqqında min qəsidə sənə onun haqqında anlayış verə bilməz, nə də ani bir qoxunun yerini verə bilməz. Gözəllik haqqında min qəsidə yazılsa belə, gözəlliyin özünü, gözəllikdə yaşadığın yaşayışı canlandırma bilməz. Şeir gözəlliyi əl-Əxtəlus-Səğirin qeyd etdiyi kimi əbədləşdirir:

Şeir olmasa, gözəllik yalnız çiçəkdir

İki ləhzədə diqqəti çəkəcəkdir

Şair ondan riqqətə gəlsə əgər

Əbədilik qanı misralara tökülər

Qədəmləri altında yatar Qədr!

Şeir bir çox gözəllikləri əbədləşdirə bilər, lakin sən şeirə müəyyən bir məhdudiyət qoya bilməzsən.

– Şeir insani şüur, huşsuzluq və zehni vəziyyət arasında bir haldır. Ərəb, hətta müsəlman şairlərinin əksəriyyətində şeir badə və şərabi tərənnüm edir.

– Dini cavabdehliklərindən uzaqlaşan şairlər də var. Bu məsələdə şeir fikir və əməllə bağlıdır. Bir çox şairlər insani və ya ilahi ideyaları tərənnüm edir. Bir çoxları əməli ideyaya tabe etmək iradəsinə malik deyil. Bir çox şairlər simvol olaraq şərabdən danışirlər. Şərab sərməstliyi təmsil edir. Bəzilərinə sərməstlik maddi haldırsa, bəzilərinə dedikləri kimi Allaha açılışa kömək edən mənəvi haldır. Buna görə məsələ istiarəyə, yəni təşbehə bağlıdır. Şərab insanın şüuruna, hissiyyatına təsir edir. Dumanlı bir məstlik yaşayır və bu mühit bəzi mənəvi mühit ilə oxşadıla bilər.

– Əbülhəsən Cürçani deyir: “Din və şeir müxtəlif şeylərdir, birinin digəri ilə bağlılığı yoxdur”. Bu barədə rəyiniz nədir?

– Bilmirəm Cürçani bu sözdə nəyi nəzərdə tutur. Əgər nəzərdə tutursa ki, din ilahi vəhyi, şeir isə insani təcrübəni ifadə edir, bu mənə baxımından doğru ola bilər. Lakin biz dini Allah və həyat haqqında kainat həqiqətlərinin və ideyalarının mücəssəməsi hesab edirik. Xüsusilə də, Allaha iman təkvini yaradıcılığı, gözəlliyi, kainata təsir edən bütün xoş canlı rəngarənglikləri duymaqdır. Bu məqamda din və şeir birləşir, çünki şeir kainatın bütün gözəlliklərinə açılır. Buna görə insan Allahın gözəlliyini daha çox duymaq üçün bu gözəllikləri daha çox tərənnüm edir. Beləliklə, şeir insanın Allaha doğru bir çox mənəvi söylərini ifadə edə bilər. Bu hissiyyatların təcəssümündən ola bilsin ki, başqa adamlar istifadə etsinlər. Buna görə şeir insanın onu əhatə edənlərə bütün düşüncələrini və bütün söylərini, duyğularının ifadə edən bir üslubdur. Təbii ki, insan dini cəhətdən savadlı olarsa, dini hissiyyatını şairlik hissiyyatında yaşaya bilər. Eləcə də poetik təcrübəsindən dini fəaliyyətində istifadə edə bilər.

Şübhəsiz Allaha inanan, sözü əməli ilə düz gələn, saleh işlər görəndə şair inkar edilmir. Şair və ya şairlərə Quranın mənfi baxışı şeirin məzmununun qeyri-ciddiliyindən və ya məsuliyyətsizliyindən, habelə şairin davranışından qaynaqlanır. Şeir ciddi olarsa, yəni həyata xidmətdə məsuliyyətli olarsa, problem də olmaz. Bu şeirin siyasi olması zəruri deyil, şeir haqqı, hürriyyəti və həyatı müdafiə etməlidir. Peyğəmbər (s)-in də Həssan

bin Sabit adlı şairi olmuşdur. Bir çox fəqihlər də şeir yazmışdır. Bunun mənası isə odur ki, İslam heç vaxt şeirin əleyhinə olmamışdır. İslam insanı Allaha, həyata, haqqa və ədalətə bağlayan bütün üslubların tərəfindədir.

CAHİLİYYƏ VƏ ŞEİR

– Hörmətli alim, dediniz ki, insanlar şeirə qiymət verməmişlər. Başqa xalqlarla ünsiyyətə qədər qiymətli bir şeir olmamışdır. Məsələn, qızıl suyu ilə yazılıb, Kəbə qapısından asılan muəlləqələrin yarandığı cahiliyyə dövrü necə?

– Doğrudur, insanlar şeirə qiymət verirdilər, lakin şairi cəmiyyətdə böyük rol sahibi hesab etmirdilər. İnsanlar muəlləqələrdən danışır, şairin isə öz qəbiləsindən kənarında səsi eşidilmirdi, çünki o öz qəbiləsinin şənini ifadə edirdi. Biz cahiliyyə poeziyasının tarixini öyrənirik. Bu tarix doğru yazır, lakin şair hər hansı qiymət sahibi deyil. Görürük İmrulqeyis mülkə sahib olmaq üçün onu yüksəldəcək bir məqam axtarmağa səy göstərirdi. Əntərə ibn Şəddad müharibələrdə iştirak etmək və qələbələr həyata keçirməklə bəşəri zəti, yəni köləlikdən azadlığını əldə etmək istəyirdi. Vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış halda qəbilə cəmiyyətində böyük bir yer tutan ünsür kimi şairlə, qəbilə şərəfi kimi şeiri bir-birinə qarışdırmamalıyıq. Şeir qəbiləyə xidmət edən bir vəzifə olmuş, bədii və əbədi qiyməti olmamışdır.

ŞEİR VƏ ATEİZM

– Ərəb şeirindən ateizmi uzaqlaşdırmaq istədikdə görürük ki, ateizmə yaxınlaşan əksər şairlər şiədir. Məsələn, Mütənəbbi, Əbüləla, əl-Məərri və s. Hətta İbn Sina fəlsəfi mövqelərə malik olsa da şərab içirdi.

– Bir neçə şiə adını çəkdiyiniz zaman ərəb şeirində çox qeyri-şiə, bəlkə də, qeyri-müsəlman adlar çəkmə bilərsən. Lakin onlara nəzər saldıqda ateizmi həqiqi mənada görmürsən. Onlarda dini cavabdehlikdən uzaqlaşma görə bilərsən. Əl-Məərridə isə bəzi şübhə doğuran fikirlər görsək də, imana əsaslanan fikirlər də görürük. Bu da onu göstərir ki, o fikri sarsıntılara məruz qalır. Şəxsi əqidəsində dərinliyə varmadan fikrini ifadə etməyə çalışırdı. Mütənəbbidə isə ateist ideyalarına, yaxud şübhəli ideyalara rast gəlmirik. Lakin düşüncə və davranışlarında bəzi zəif məqamlarla rastlaşırıq. Eləcə də İbn Sina. Doğrudur ki, o, şərab içirdi, bu da cavabdehlikdən qaçış hallarındandır. Lakin təkrar edirəm ki, şairlərdən çoxu qeyri-şiə olmuşdur.

Məsələ şiə, yaxud sünni, yaxud da xristian məsələsi deyildi. Bu insanın yaşadığı mühitə və insanın yaşaya bildiyi iradəyə tabeçilik məsələsidir.

– İslam xristian, yaxud da marksist ideyası müsbət cəhətləri əhatə etsə də, onlardan az hissəsi bu ideyaya əməl edir. Məlumdur ki, onların olduqca gözəl ideyaları var. Bu barədə fikriniz nədir?

– Mən ona inanmış insanlardanam ki, istər dini olsun, səmavi olsun, istərsə də yerdə yaranmış olsun, bütün ideyalar insanın həyatında vahid bir səbəb üçün rol oynamır, yəni insan bir vəziyyətdə qərar tutmayan, hərəkət edən canlı məxluqdur. Sən onu bir vəziyyətə tabe edə bilməzsən. Lakin bir istiqamətdə hərəkət etməsini təşkil edəcək çoxlu vəziyyətlər yarada bilərsən. İlahi və ya insani ideyalar insanların can atdığı zirvəni təmsil edir və onları vadar edir ki, o zirvədən qaynaqlar endirsinlər, öz gücünə və imkanlarına görə hər insanın götürə biləcəyi paya sahib olsunlar. Bunu Quran-kərim bir çox ayələrində ifadə etmişdir: **“Lakin əksər insanlar bilməzlər”**. Əks tərəfdə olsa belə əksəriyyətdən danışır, o mənada yox ki, əks tərəf həqiqəti təmsil edir. O mənada ki, əksəriyyət çox vaxt dərinliyə varmadan üzdə qalırlar. Beləliklə, əksəriyyət həqiqəti üzə çıxara biləcək şəkildə işlərin dərinliyinə vara bilmirlər. Bu, bizim hər birimizin həyatında, hətta şəxsi ideyalarda görünür. Biz ümumi ideyalardan kənar, şəxsi ideyalara maliklik. Lakin eyni vaxtda onların cavabdehliyini tam şəkildə daşımırıq. Bununla yanaşı onlar həyatımızda hissi hallarla bağlıdır. Bunun səbəbi isə ondadır ki, insan narahat varlıqdır, aclığa, toxluğa və sevincə tabe olduğu kimi rəngarəng hissi amillərə də tabedir.

İSLAM VƏ MUSIQİ

– Bilmək istəyirik ki, nə üçün İslam musiqini, rəqsi və rəsmi qadağan etmiş, ərəb tarixi boyunca bu sənətlərin zəifləməsinə kömək etmişdir. Halbuki Allah buyurur: **“Dində məcburiyyət yoxdur”**. Axı İslam, ümumiyyətlə, insanın azadlığının ən böyük amili kimi nazil olunmuşdur?

– İslamın musiqini, rəqsi və rəsmi qadağan etməsi ətrafındakı qeyd etdiyiniz hökmdə ehtiyat edirik. Musiqidən başlayaq. Şiə İslam hüququ sahəsində İmam Xomeyni və İmam Xoyi kimi İslam düşüncəsində dini rəhbərliyi təmsil edən bir çox alimlərin qəbul etdiyi müctəhid nəzər nöqtəsi bildirir ki, o musiqi qadağan olunur ki, hisslərə təsir edərək dağınıqlığa gətirib çıxarır. Klassik, təsviri və inqilabi musiqi, eləcə də insanı özündən

aparacaq qədər mənfi təsirli olmayan musiqi inkar edilmir. İrana getsən televizor və radionun müxtəlif musiqilər verdiyini görərsən. Məsələ forma yox, məzmun məsələsidir. Bəzi İslam hüquqçuları hökmü geniş şəkildə götürsələr də məsələ şiə və ya sünni düşüncəsindəki icma məsələlərindən deyil. Bu azad tədqiqat məsələlərindəndir ki, burada bəzi din alimləri məzmun üzərində ehtiyat edir. Öz istəklərinə görə hərəkət edənlər isə, ümumiyyətlə, musiqidən, onun insan ruhuna təsirindən ehtiyat edir. İslam iffət və ya əxlaqi normalardan danışarkən intuisiyalara təsir edəcək ifadə vasitələrinə izn vermir. Rəqsə gəlincə o qadağan deyil. Bədən hərəkətlərinin ifadə üslubu olan rəqs qadağan deyil. Bu İmam Xoyinin fitvasıdır. Cinsi rəqs (yəni cinsi hissləri hərəkətə gətirən rəqs) qadağandır. Fəlsəfinin kişi və qadın arasındakı əlaqələrdə əxlaq normasından danışması təbiidir. Eləcə də təbiətin, insanın və heyvanın rəsmi qadağan deyil. Fövqəltəbii rəsmləri qadağan edən və etməyən risalələr var. İnsan əxlaq norması çərçivəsində hər şeyin rəsmi çəkə bilər. Bəzi ictimai oyma sənətini qadağan edir, o mənada ki, insan gizli bütperəstlik halını yaşamış olur. Bəzi insanlar isə öz təsəvvürlərinə əsaslanıb Xalığın təsvirini yaratmağa çalışırlar. İslam şüuri sahədə də olsa belə, bütperəstliklə müharibə etmişdir. Ona görə də insanın onu daşa, yaxud gözəllik halı kimi bütperəstliyi hiss etməyə yaxınlaşdırın bütperəstlik halına yaxınlaşmasını istəmir.

– Gəlin bir az rəqsə qayıdaq. Hörmətli alim, dedikləriniz başqalarından əvvəl edilmiş gedişə bənzəyir. Lakin biz ümumislam mühitində din xadimləri ilə rəqs arasında bir ayrılıq olduğunu həmişə hiss edirik!

– Ola bilsin ki, bu dini tarixin yaşadığı bəzi fitvaların və insanların tabe olduğu bəzi ictimai ənənələrin doğurduğu qorxulardan irəli gəlir. Lakin biz əvvəldə dediyim kimi prinsip etibarını ilə “Dində məcburiyyət yoxdur” və ya “İslam yenilik üçün gəlmişdir” ifadələrinə əsaslanaraq, problem qalmır. Dünyadakı real qanunlar şərabi qadağan etməyə bilər, lakin onlar narkotik maddələri qadağan etmişdir. Zinani, bəlkə, qadağan etməsə də, cinsi anormallığı qadağan edir. Sən bu kimi qanunu icbari qanun adlandırma bilməzsən, çünki bunlar insan xarakterinə qarşı mənfi haldır. Əks halda sən qeyri-qanuni üslublarla insanı qandallayan mənfi hal yaradan anarxiyanın lehinə olmuş olursan. Odur ki, adlarda ehtiyatlı olmalıyıq.

Müsəlmanların və xristianların yaşadıkları problem siyasi problemdir. Onlar arasında Əndəlüsdə, Səlib yürüşlərində, siyasi çəkişmələrdə baş vermiş müharibələr dini adlarla bağlanmışdır. Halbuki xristianlar öz aralarında qan su yerinə axmış müharibələr yaşamışlar. Habelə müsəlmanlar da bir çox müharibələr etmişdir. Bunlar hakimiyyət və ağalığ uğrunda olmuşdur. Bu isə onu göstərir ki, məsələ düşüncə ilə bağlı deyil. Mənafe bu zaman ön planda dayanır. Bəzi çətin siyasi problemlər həll olunmayanda müharibəyə çevrilir.

Mən müsəlmanlarla xristianların birlik məqamının tapılmasındakı ixtilaflarını müzakirə etmək üçün fikir aləmində bir araya gəlmələrini mümkün hesab edirəm. O zaman çoxlu ittifaq və əməkdaşlıq məqamları tapa biləcək müsbət nəticələrə nail olmaq üçün bir araya gələ biləcəklər. Bundan ötrü müxtəlif yollar və vasitələr də tapılacaqdır.

İSLAM VƏ SƏQİFƏ TOPLANTISI

– İslam tarixində oynaq bir nöqtə var, o da dini xarakterdən çox siyasi xarakter almış Səqifə toplantısıdır. Peyğəmbərin həyatında bildirdiyi istəyinə qarşı olan bir problem. Bu da İslamı dünyaya açıldığı bir vaxtda parçalandı. Sizin fikriniz nədir?

– Məmnuniyyətlə İslamda dini və siyasi parçalanma probleminə toxunmaq istəyirəm. Dini, yaxud siyasi adı verilsin, fərqi yoxdur. Müzakirə obyektini olan məsələ xarakteri etibarını ilə siyasidir. İslam qanunvericiliyinin, eləcə də insanların həyatının bir hissəsi kimi isə dini problemdir. Bu anlayışlara baxışlarında müsəlmanların ixtilafa varmaları təbiidir, çünki şiə müsəlmanlar hesab edirlər ki, Peyğəmbər Qədir günü sağlığında xilafəti Əliyə tapşırılmışdır. Sünnilər isə hesab edirlər ki, xilafət məsələsi həll edilməmiş qalmışdır. Onlardan bəziləri deyir ki, Peyğəmbər Əlini hazırlayırdı, amma sonnda bu məsələni ümmətə buraxdı. Səqifə hadisəsinin İslamın gedişinə şiddətli təsir etməsi təbiidir, çünki o, müsəlmanlar arasında dərin ixtilaf yaratdı və İslamda iki tirəliyə gətirdi. Bəzi müasir tədqiqatçılar bunu imamət məktəbi və xilafət məktəbi adlandırırlar. Raşidi xəlifələri zamanı müsəlmanlar real qarşıdurmaya daha yaxın olmuşdular. Lakin sonra sünni şiə arasında müharibələrə çevrilmiş kəskin hadisələr yaşandı. Şiə özünü sünni cəmiyyətindən ayrı bir cəmiyyət hesab etdi. Problem İmam Əli üçün yaranmışdı, lakin o, özü etiraz mövqeyində dayansa da, xəlifələrlə əməkdaşlıq edir və onlara məsləhət verirdi.

PARTİYALARLA DİALOQ

– Birinci sualdan başlayaq: Siz birgə proqrama nail olmaq üçün marksist və dünyəvi partiyalarla dialoqa hazırsınızmı?

– Hər hansı bir fikrə ehtiram edən insanın başqa düşüncəyə açılışı təbiidir, çünki sən başqa düşüncəni təhlil etməsən, sənin fikrini müzakirə edə biləcək detalları izləmədən fikrini təsdiq edə bilməzsən. Burada bəzi boşluqlar yaranar. Heç nəzər salmadığın başqa üfqlər açıla bilər. Başqalarının düşüncəsi ilə eyni məqama gəlmək üçün ümumi məxrəc axtarmalısan, mərhələli olsa belə, onunla hərəkət etməlisən. Bu görüş sənin üçün başqa fikirlə görüşməyə güc verəcək vəziyyət yaradır. Sənin enerjini başqasının enerjisi ilə birləşdirir. Məqsəd isə dialoqun əsasını qoymaqdır, çünki dialoq bir çox problemlərin və ixtilafların həllini tapa biləcək görüş məqamlarındandır. İslam düşüncələri dünyəvi düşüncələrlə istər marksist, istərsə də qeyri-marksist olsun, dialoqa girməlidir. Xüsusilə də, ağır təzyiqlərini yaşadığımız siyasi məsələdə.

ƏRƏB SƏRVƏTLƏRİ VƏ QƏRB

– Ərəb regionu hər istiqamətdən gəlir götürür. Xeyri isə qərb xəzinələrinə axır. Sizin fikrinizə bu kimi sərvətlərin ərəb millətinin mənafeyinə yönəldilməsi üçün nə edilməlidir?

– Ərəb sərvətinin istər ərəb daxilində, istərsə də bu sərvətlərə investisiya qoyan xaricdə paylanmasında xələl var. Bu sərvətləri Allah ona görə yaratmayıb ki, bir ailənin və ya müəyyən şəxslərin, yaxud da müəyyən bir qrup adamın sərvəti olsun. O insanın mülküdür. Biz kiçik dövlətlərin mənasını başa düşürük. Parçalanmanın mənası nədir? Hesab edirik ki, dil baxımından ərəb milləti adlı vahid bir millət, din baxımından isə vahid İslam ümməti var. Bu düzəldilmiş sərhədləri tanımırıq. Bu parçalanmaya heç bir əsas görmürük.

– Müsəlman-xristian dialoqu, İslam dövləti. Buna mövqeyiniz necədir?

– Xristianları incitmirik. Xristianlığın xristianlıq mənasında dini, qanuni və ya siyasi planı yoxdur. Xristian sosializmə inandığı zaman onun sosializminə etiraz edirsə, bu o deməkdir ki, mən xristianlığa yox, sosializmə etiraz edirəm. Buna görə də xristiana etiraz etsəm də, habelə xristian marksist müsəlmana etiraz edərsə, yenə problem İslam və xristianlıq arasında deyil. Marksist müsəlmana etiraz edən xristian marksizmə etiraz edir. Bu isə müsəlmanla xristian arasında problem demək deyil.

Mən İslamı və xristianlığı dar düşüncə çərçivəsindən, həm müsəlmanların, həm də xristianların birgə təmiz hava udacağı fikri düşüncəyə çıxarmaq istəyirdim ki, bu fikir aydınlığında dərin obyektiv üsulla düşüncələrini bölüşə bilsinlər, bu və ya digər tayfanın düşüncə tərzinə nəzər salmadan təəssübkeş tayfaçılıqdan xilas olsunlar. Bir çox xristianlar var ki, xristianların hüququndan və xristianlıqdan bir tayfa və ateist kimi danışirlar. Eyni zamanda İslamdan və dönük müsəlmanların hüququndan danışan çoxlu müsəlmanlar var. Bu birinci məqamdır. İkinci məqam odur ki, mən Livanda İslam hərəkətini genişləndirmək üçün islami düşüncənin geniş yayılmasını istədim. Bu isə müəyyən bir partiya çərçivəsinə sığacaq iş deyil. Livanda İslam gəncliyinin bütün nəsillərinin tərbiyəsində böyük rolum olmasından şərəf duyardım. 66-cı ildən burada olandan bir çox yerlərdə Hizbullahdan, Dəvət Partiyasından, eləcə də Livanda İslam hərəkətindən qabaq iştirak etmişəm. Rəhbərlik adı ilə və ya partiya rəhbərliyi adı ilə idarəedici quruma dini adın verilməsi əsas reallıq deyil. Bu sahədə bir məqama diqqəti cəlb etmək istəyirəm ki, xidmət etməkdən şərəf duyduğum dini mövqə şüa İslam dünyası çərçivəsində dini rəhbərlik sifətini öz üzərinə götürə bilər və bunu qeyri-şüa aləminə gətirə bilər. Bu baxımdan mən siyasi mənada partiyalı həyat yaşamamışam və onun mühitindən uzaq olmuşam, çünki onun istəkləri mənim istəklərimin çoxu ilə eynilik təşkil edir. Mən bütün gənc nəsillərə ehtiram duyuram. Onların düşüncəsində, duyğusunda, inqilablılığında, hərəkətliliyində, eləcə də Livan ziyalıları və dünya ziyalıları arasında yerim olmasından şərəf hissi keçirirəm. Onların hər biri Livanın dünyaya inteqrasiyasını təmsil edir. Belə bir vaxtda İslam fərdi dini məqam deyil, əksinə bütün ehtiyaclarında və hüquqlarında insanın obyektiv reallığında mövcud olan dini obyektivlik məqamıdır. Buna görə bu gediş bəzi siyasi düşüncələrin həyata keçirilməsi üçün siyasi, fikri gedişdir və bu fikrin Livan ərazisindən dünyanın inteqrasiyasına kömək edir. Müşahidə etmişəm ki, elə bir Avropa, Amerika, Yapon, Çin və ya Sovet mətbu orqanı olmamışdır ki, mənə bu sualı verməmiş olsun: “İslam Respublikasının hərəkəti, bəhrəsi və ya gedişi nədir?” Odur ki, İslam və İslam Respublikasına anlayışımı geniş şəkildə izah edə bilmişəm. Belə ki, əgər bu gediş olmasaydı, istehlakçı şəxs olaraq qalacaqdım. Livanda baş verənlər planın süqutu deyil, çünki plan elə hərəkət etmədi ki, baş verən hər bir şeyi planın bir forması hesab etsin. Biz Taif ittifaqına etiraz etdik, çünki o konstitusiyada adı qayda olan tayfaçılıq quruluşunu uzatdı. Livan xalqının tələblərinə cavab vermədi, çünki Taif ittifaqını dəyişdirici qüvvələr yaratmamışdılar. Onu rəsmi tərəfdən köhnə parlament kütlələri yaratmışdı, o kütlələr ki, indi seçkilər keçirmək

istəsələr Livan xalqının çox cüzi hissəsini irəli çıxan görərlər. Dərinlikdə isə biz göstərmək istəyirik ki, Taif ittifaqı 100% Amerika ittifaqıdır. Biz ona etiraz etdik, çünki biz ondan razı qalmadıq. Lakin deyiləndə ki, müharibənin qurtarmasının yeganə yolu Taif ittifaqıdır, onunla müharibə etməkdən çəkindik, çünki hesab edirik ki, sülh Livana yaşadığımız müharibə anarxiyasından daha münasibdir. Baxmayaraq ki, başqaları Livanda sülh adı ilə bir çox mənfiliklər törədirlər.

Hesab edirəm ki, ümumi şəkildə Livan siyasi reallığı öz daxilində dəyişikliyə rəğbət bəsləyir, özlərinə və xalqlarına ehtiram qoyan yenilikçiləri sevir. Lakin bu siyasi reallıq özünü hazırlamır, çünki o yenilikçilərlə uzun bir yoldadır. Bu, çoxlarının mənafeyinə və əhvalına xəsarət yetirə bilər. Dəyişdiricilik məsələsində istər xristian olsun, istərsə də müsəlman, Livan insanının əməli və şüuri hazırlığı yetişməmişdir. Demək istəyirəm ki, partiyalarının bir çox məsuliyyətini daşıyan partiyaçılar böyük problemlərdə necə hərəkət etməyi və partiyalarının idarə edilməsi yolunu Livan üsulu ilə həyata keçirməyə başlamışlar. Belə üsul onlara külək az, xəsarət isə çox olanda tufana necə tabe olmağı öyrədir.

Bu, Livan problemidir. Şiə, sünni, katolik, fars və ya başqa bir problem deyil.

Söhbət siyasi oyun olan siyasi problemdən gedirsə, hesab edirəm ki, o boş dairədə hərəkət edən istehlak, yaxud istehlakçı terminlə desək, amortizasiyadır, yəni xüsusi mexanizmdir. Mən hiss edirəm ki, Livana öz övladları hakimlik etmir. Ona beynəlxalq siyasət hakimlik edir. Siyasi oyun isə məlum oyundur.

İndi mən hər hansı siyasi dairəni təmsil etmirəm, baxmayaraq ki, mətbuat diqqəti buna cəlb etmək istəyir. Məzmun etibarını ilə bundan sıxılmıram, lakin reallıqda məsuliyyətdən kənar olmaq istəmirəm.

– Siz şiə Livan hərəkətində xüsusi fikri, mənəvi və siyasi məqam tutursunuz. Buna görə sizin düşmənləriniz və dostlarınız var. Fikrinizə mübariz Livan şiə kütlələrinin hərəkəti harada boğulur?

– Fikrimcə, şiə İslam kütlələri hərəkətverici İslam mühitindən uzaqlaşmır. Onlar hər il aşura baxımından zülmə etiraz əlamətlərini yaşayırlar. İslam xəttinə bağlı Əhli-Beyt xəttinə olan cavabdehlikləri, onları azadlıq və ədalət məsələsində daim hərəkətli olmağa vadar edir. Lakin başqa İslam kütlələri kimi, hətta xristian kütlələri və bütün Livanlılar kimi şiə kütlələri də səthi həyat yaşayırlar. Onları yormayan, istəklərini azacıq təmin edən əsasla həyatı yaşayırlar. Buna görə yenilikçilər insanları yormağı bacardıqları vaxt özləri də yoruldu. İnsanlar onları yordular. Livan qaniçənini hərəkətə gətirənlərin həqiqi görüntüsünü uzaqlaşdırmaq üçün şərait onların istədiyi kimi olmadıqda mən siyasi hərəkətə keçib koalisiya arxasında duranlara, Livan siyasi hərəkətinin arxa görüntüsünü təmsil edənlərə işarə edirəm. Hərəkət edən istehlakçı siyasi oyun rəsmi dini müəssisələr deyil. 50-ci ildən indiyə qədər bütün Livan reallığını izləyərkən görmüşəm ki, livanlılar bütün seçkilərə, partiyalara, çıxışlara və toplantılara baxmayaraq, öz talelərinin idarəsinə bir o qədər sahib deyil. Buna görə istehlakçı siyasi oyuna girməməyə çalışmışam. Livanda və qeyri Livanda bütün qüvvələrlə siyasi hərəkət edirəm.

Biz sahib olduğumuz bütün imkanlarla məsələni və ya hər bir mərhələni öyrənməyə çalışırıq. Siyasi reallığın (körfəz müharibəsini adlandırdıqları kimi) səhra tufanından sonra, habelə Sovet İttifaqının və Şərqi Avropanın dağılmasından sonra böyük bir uçuruma məruz qalması təbiidir. Lakin biz güman edirik ki, istər ərəb, istər İslam, istərsə də sosialist olsun, bütün hərəkət qüvvələri hərəkət edə biləcək bəzi məqamlara malikdir.

Reallıqda isə biz bu mərhələdə çoxları ilə bərabər hərəkət edirik. Bu ümumi siyasi xətdə beynəlxalq siyasətlə qarşılaşırıq. Hərəkət qüvvələrinin yeni formasını yaratmaq və ya hərəkət qüvvələrinin regionda və dünyada qalması uğrunda hərəkət edənlərlə bərabərlik.

DÖVLƏT VƏ XALQ

– İşğal edilmiş sərhəd zonasının gələcəyi ətrafında təsəvvürləriniz nədir?

– Livanlıların problemi o idi ki, bir çox məmurlar insanlardan məcburi şəkildə vergi yığdırlar. Bu da insanların azadlıqlarını əlindən alırdı. İnsanların həyatında anarxiya hökm sürürdü. Bu da insanların məmurları kabus kimi görmələrinə səbəb olurdu. Təbii ki, insanlar belə özbaşınalıqlardan, hərəc-mərəclikdən razı deyildi. Dövlət də, ordu da bu məmurlardan ibarət idi. Bəs dövlətin xarakteri nədir? İnsanlar indi düşünmür. Bir il və ya iki il sonra bu məmurlar tamamilə çəkildikdən, dövlət öz ziddiyyətli problemi ilə məşğul olduqdan sonra bu barədə düşünəcəklər. Nə qədər ki milli ordu yaratmamışıq və nə qədər ki ordu vətənə xidmət etmir, o tayfa mənafeələrinə xidmət edəcək, insanlar sülhün, əmin-amanlığın zəifliyini daim duyacaqdır. Lakin ondan sonra nə olacaq? Məsələ gələcəyin nəticələri üzərində dayanırmı? Sərhəd zonası məsələsi və sərhəd regionu məsələsi güman edirəm ki, Livan məsələsi çərçivəsində, eləcə də Taif ittifaqı çərçivəsindən kənar qalacaq, çünki

Fələstin İsrail böhranı ilə yanaşı Cənubi Livan böhranının orta şərq böhranından uzaqlaşması böyük deyil. Hətta bəzi dairələr onu bu böhranla daha çox bağlayır. Əgər baş versə, gələcək fürsətlərdə böyük həlli gözləməliyik.

– **Livanda Suriya rolunu necə qiymətləndirirsiniz?**

– Təbii ki, Suriya rolunun Livanı İsraildən uzaqlaşdıran böyük, müsbət cəhətləri var. Suriya Livanla olmasaydı, Livan İsrailə möhtac olardı, bu da onu çətinliklərə sövq edərdi. On il əvvəl bəzi hərbi rəhbərlərdən eşitdim ki, biz Orta Şərqdə azlıqlarla əməkdaşlıq və müttəfiqlik məsələsini araşdırmalıyıq. Necə ki, xristianlarla yəhudi müttəfiqliyi mövcuddur. Ona görə də Suriya rolunun İsrailin Livandakı marağının uzaqlaşdırılmasında və ya azaldılmasında siyasi və təhlükəsizlik sahələrində olsa da böyük izi var.

– **Ərəb-İsrail qarşılıqlı hara qədərdir?**

– Ərəb aləmindəki problem odur ki, vətəndaş insanları idarə edən hakimiyyət orqanlarından uzaqdır. Güman edirik ki, bu vəziyyət ümumi, siyasi məqama hakimlik edir, əlavə olaraq bu vətənə ardıcıl zərbələr dəyir. Lakin mən ərəb dünyasında siyasi reallıqdan hərəkət tələb edən mənfi nəticələri gördüyüm bir vaxtda hesab edirəm ki, belə hallar hətta gələcəkdə beynəlxalq ərəb siyasi dairəsinin bu alovlu sahədə bütün yaratmaq istədiklərini məhv edəcək bir inqilaba gətirib çıxara bilər.

– **Əgər ərəblər siyasi cəhətdən İsrailə sülhə gətirib çıxaran danışıqlara məcburdurlarsa, bu sülhün İslam, ərəb və xristian olaraq, düşüncə baxımından nəticələrini araşdırmışlarmı? Bu kimi sülhün sizin fikrinizə gələcək təsirləri nə ola bilər?**

– Biz tədqiqatçılar olaraq İsrail düşüncəsinin dərinliyinə varıb yəhudi düşüncəsini dini mədəniyyətləri tarixindən başlayaraq müəyyən etdiyimiz zaman görürük ki, onlar özlərini “Fərqli xalq” hesab edib, bunu Allahın seçilmiş xalqı kimi ifadə edirlər. Yəhudi ədəbiyyatı isə ondan bəhs edir ki, yəhudi həqiqətdə üstünlüyə malikdir, başqaları isə yəhudiçiliyə xidmətdən başqa bir şeyə malik deyillər. Quran-kərim onlar haqqında nəql edir ki, onlar “bisavad” adlandırdıqları başqalarının əmlakını mənimsədikləri zaman öz üzərlərinə heç bir məsuliyyət götürmürlər. Bu, yəhudi nəzərinin qeyri-yəhudi insana uzaqdan və özündən razı baxışıdır. Hətta xristianlıq bütün tarixi boyu Həzrət Məsihin qanının günahını daşıyan yəhudiliyin ittihamları ilə üz-üzə gəlmişdir. Rəsmi xristianlıq “yəhudilər əcdadlarının etdiklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar” – deyərək bu günahı yəhudilərin üzərindən silmiş olsalar da bu addım yəhudilərin xristianlığa münasibətini dəyişməmişdir. Xristianlıq Amerika və Avropada hazırkı mədəni reallığın yüksək pilləsini tutur ki, bu da yəhudiləri Fələstində və dünyada öz planları üçün xristian reallığından istifadə etməyə möhtac edir. Yəhudilər Həzrət Məsihin qanından özlərinə bəraət qazandıraraq irqçilik sifətini öz üzərlərindən götürməklə məşğuldurlar. Təbii ki, onlar Həzrət Məsihin çarmıxına görə Vatikanın bəraətindən də istifadə edirlər. Mədəni yəhudilik xristianlığı bir missiya olaraq inkar etdiyi kimi, Həzrət Məsihi rəbbani peyğəmbər kimi də inkar edir. Belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, xristianlığa qarşı yəhudi problemi yəhudi düşüncəsi dərinliyində mədəni bir düyündür. Yəhudilər İslama da, onun Peyğəmbəri Mühəmmədə də inanmırlar. Qurana da Allahın kitabı kimi inanmırlar, bu azmış kimi İncilə də inanmırlar. Mədinədə İslamın dəvəti zamanı da yəhudilərlə çətinliklər yaşanmış, müsəlmanlarla çoxlu müharibələr olmuşdur. Buna görə də İslama qarşı yəhudi problemi düşüncə və tarixlə bağlıdır. İsrailin müsəlmanların və xristianların hesabına Fələstində bir dövlət kimi meydana gəlməsi İslama və xristianlığa qarşı yəhudi problemini keçmişlə bağlı bu günün və gələcəyin probleminə çevirdi.

Yəhudilik, xristianlıq və İslamı vahid müstəvidə birləşdirmək haqqında bəzilərinin sözü ətrafında uyğun şəraitin yaradılması çətinidir. Burada regionda bu üç din arasında mövcud olan ədavəti aradan götürəcək danışıqlar nəzərdə tutulur. Hesab edirik ki, xristianlıq və İslam Tövrətə, Musa, İbrahim və Nuhla gələn bütün dini rəmzləri tanıyır. Bu iki din fikri və ya dini mənada yəhudiliyi, yaxud da musəviliyi tanımaqda problem görmür. Lakin hesab olunur ki, Həzrət Məsihin gəlişi ilə yəhudilik sona çatdı. Necə ki İslam hesab edir ki, Həzrət Məsihin gəlişi ilə yəhudilik sona çatmışdır, çünki missiyalar mərhələli gəlir və yeni missiya əvvəlkinə ləğv edir, yaxud onu təkmilləşdirməyə çalışır. Problem bizdə deyil, problem yəhudinin xristianlığı başa düşməməsindədir. Buna görə hesab etmirik ki, sülh ortadakı sədləri aradan qaldıra biləcək, çünki bu yəhudi dini ilə yox, yəhudi şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Yəhudi şəxsiyyətinin qeyri-missioner xüsusiyyətləri var. Ona görə ki, yəhudilər dəvət məsələsinə inanmırlar. Özündən razı yəhudi irqçilik düşüncəsi hesab edir ki, öz mənafeləri başqalarının mənafeələrindən əvvəl gəlir və o başqalarının mülkünə aqalığa əl atmaq üzərində işləməlidir. Buna görə də biz hesab edirik ki, işlər sülh şəraitində müharibə şəraitində olduğundan çox çətinləşəcəkdir. Yəhudilərin planları çoxdur və onlar Amerikanın və qərbin dəstəyi ilə xristianlara və müsəlmanlara qarşı yönəlmişdir. Güman edirəm ki, danışıqlar məsələsi müsəlmanların və xristianların birləşməsinə uyğun olmayan mədəni,

iqtisadi, ictimai və təhlükəsizlik problemləri yaradacaqdır. Yəhudilər bəzi mərhələlərdə zəifləmiş, lakin reallığa tabe olmamışlar. İsraili mövcud həqiqətlərin dağıntıları üzərində güclü bir həqiqətə çevirmişlər. Hazırkı siyasi ərəb müraciəti bərabərliyə və reallığa yönəlmişdir. Bu ərəblər idealist, xəyalpərvər və ekstremist kimi qiymətləndirilirlər.

Təhlükə ondadır ki, başqaları sənin əşya haqqında anlayışını, mədəni və zehni yaradıcılığını dəyişə. Bu isə onların sərhədləri və mövqeləri dəyişmələrindən daha təhlükəlidir.

Tərcümə etdi: Salman Süleymanov